

Μνήμων

Τόμ. 14 (1992)

ΟΜΟΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΣΤΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΜΙΑΣ ΝΗΣΙΩΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ. ΟΙ ΙΩΑΝΝΙΤΕΣ ΙΠΠΟΤΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΟΘΩΜΑΝΟΙ ΣΤΑ ΝΗΣΙΑ ΤΟΥ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

ΜΑΡΙΑ ΕΥΘΥΜΙΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.160](https://doi.org/10.12681/mnimon.160)**Βιβλιογραφική αναφορά:**

ΕΥΘΥΜΙΟΥ Μ. (1992). ΟΜΟΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΣΤΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΜΙΑΣ ΝΗΣΙΩΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ. ΟΙ ΙΩΑΝΝΙΤΕΣ ΙΠΠΟΤΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΟΘΩΜΑΝΟΙ ΣΤΑ ΝΗΣΙΑ ΤΟΥ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ. *Μνήμων*, 14, 21-48. <https://doi.org/10.12681/mnimon.160>

ΜΑΡΙΑ ΕΥΘΥΜΙΟΥ

ΟΜΟΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΔΙΑΦΟΡΕΣ
ΣΤΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΜΙΑΣ ΝΗΣΙΩΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ

ΟΙ ΙΩΑΝΝΙΤΕΣ ΙΠΠΟΤΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΟΘΩΜΑΝΟΙ
ΣΤΑ ΝΗΣΙΑ ΤΟΥ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

*Στην Κλεοπάτρα Ράπτη
για τη σοφία της αγάπης
και την ομορφιά της πρόθυμης θυσίας*

Η περίοδος του Μεσαίωνα και των απαρχών της νεώτερης περιόδου σηματοδοτείται για τα νησιά του Νοτιοανατολικού Αιγαίου από δύο μακροχρόνιες κατοχές που καθόρισαν σε σημαντικό βαθμό τον οικονομικό και πολιτισμικό χαρακτήρα της ζωής τους: την περίοδο της κατάληψής τους από το Τάγμα των Ιπποτών του Αγίου Ιωάννου και την περίοδο της κατάληψής τους από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η τελευταία, που έληξε στις αρχές του 20ού αι., διήρκεσε τετρακόσια σχεδόν χρόνια (1522-1912), διπλάσιο, δηλαδή διάστημα απ' ό,τι εκείνη της Ιπποτοκρατίας (1309-1522).

Η διαφορετική προέλευση των δύο αυτών εχθρικών μεταξύ τους δυνάμεων, η λυσσαλέα σύγκρουσή τους στα τείχη της Ρόδου και στα νερά του Νοτιοανατολικού Αιγαίου, οι διαφορετικοί κόσμοι που εκπροσωπούσαν υποβάλλουν σχεδόν αυτόματα τη σκέψη πως τις δύο μακρές περιόδους παρουσίας τους στην περιοχή χαρακτηρίζουν ολότελα διαφορετικές μορφές διοίκησης και πλαίσιο ζωής των κατοίκων της. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι σημαντικές πλευρές της ζωής των νησιών γνώρισαν διαφορετική αντιμετώπιση από την κάθε μια από αυτές τις τόσο διαφορετικής προέλευσης και στόχων δυνάμεις. Παρόμοιες, ωστόσο, ανάγκες, οδήγησαν συχνά σε παρόμοιες αντιμετώπισεις των προκυπτόντων ζητημάτων δημιουργώντας μια συνέχεια στη ζωή της περιοχής, παρόλη την αλλαγή του κυριάρχου. Αυτές ακριβώς οι ομοιότητες και οι διαφορές θα γίνει προσπάθεια να εντοπισθούν και ερμηνευθούν στις σελίδες που ακολουθούν.

Η επίκαιρη γεωγραφική θέση της Ρόδου στο κέντρο των πιο σημαντικών θαλασσινών δρόμων της Ανατολικής Μεσογείου κατέστησε το εύφορο αυτό

νησί απαραίτητο σταθμό κάθε ιστιοφόρου που κινούνταν ανάμεσα στα μεγάλα λιμάνια της σημαντικής θαλάσσιας αυτής λεκάνης. Ως «πόρτα της Μεσογείου»¹ η Ρόδος άνοιγε το δρόμο όχι μόνο προς τα μεγάλα εμπορικά λιμάνια της Συρίας, της Αιγύπτου και του Β. Αιγαίου, αλλά και προς τις ακτές της Παλαιστίνης που επέτρεπαν την προσπέλαση στα ιερά εδάφη των τριών μεγάλων μονοθεϊστικών θρησκειών της περιοχής: του Εβραϊσμού, του Χριστιανισμού και του Μωαμεθανισμού. Ως κομβικό σημείο ελέγχου στην Α. Μεσόγειο ήταν φυσικό η Ρόδος να αποτελέσει σημαντικό στόχο κατάκτησης των δυνάμεων εκείνων που επιθυμούσαν να διατηρήσουν ή να επεκτείνουν τη ζώνη επιρροής τους² στην αντίπερα όχθη του θαλάσσιου χώρου που χωρίζει και ενώνει τις δύο ηπείρους: των Βυζαντινών και των Σταυροφόρων μέχρι τον 14ο αι. και των Τούρκων από το 14ο αι. ως τη νεώτερη εποχή. Και ήταν ακόμα πιο αναγκαίος ο έλεγχος της νησιωτικής αυτής περιοχής για τις δύο τελευταίες αυτές δυνάμεις εφόσον αυτές διατεινόταν και επιθυμούσαν να γίνουν πιστευτές πως όλες τους οι πολεμικές προσπάθειες κατέτειναν σ' έναν και μόνον στόχο: στην εξάπλωση και μεγαλωσύνη της θρησκείας τους που δεν μπορούσε να καταδειχθεί παρά με τον έλεγχο των Αγίων για κάθε μια απ' αυτές τις θρησκείες τόπων³, των χριστιανικών στην περιοχή της Ιερουσαλήμ και των μουσουλμανικών στην αραβική χερσόνησο και την Ιερουσαλήμ. Η Ρόδος — πάνω «στο δρόμο των προσκυνητών, των μπαχαρικών, του μεταξίου, του ξύλου, του ρυζιού, του σιταριού και της ζάχαρης», όπως χαρακτηρίζεται από τον Braudel⁴— βρέθηκε αναπόφευκτα στη δίνη του Ιερού πολέμου.

Σ' αυτό το κοινό κλίμα του Ιερού Πολέμου, θερμού ή ψυχρού⁵, έζησαν οι νησιώτες του Νοτιοανατολικού Αιγαίου τόσο υπό τους Ιππότες όσο και υπό τους Οθωμανούς κατά τους δύο, τουλάχιστον, πρώτους αιώνες της κυριαρχίας τους. Οι επιχειρήσεις των Ιωαννιτών κατά των Τούρκων και των Μογγόλων στη Σμύρνη, κατά των Μαμελούκων στην Αίγυπτο, κατά των Οθωμανών στην ελληνική χερσόνησο⁶, οι θαλάσσιες συγκρούσεις τους με τους

1. H. Inalcik, «The Rise of the Ottoman Empire», *The Cambridge History of Islam*, eds. P. M. Holt, A. S. Lambton, B. Lewis, 1970, τ. 1, σ. 300.

2. A. Luttrell, «The Hospitallers at Rhodes, 1306-1421», *A History of the Crusades*, ed. K. Setton, 1975, τ. 3, σ. 282.

3. A. S. Atiya, «The Aftermath of the Crusades», στο ίδιο, τ. 3, σ. 662, 663, 665.

4. F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris 1966, τ. 2, σ. 198.

5. A. Luttrell, «The Hospitallers of Rhodes: Prospectives, Problems, Possibilities», στο βιβλίο του ίδιου, *Latin Greece, the Hospitallers and the Crusades (1291-1440)*, London 1982, σ. 248.

6. Του ίδιου, «The Knights Hospitallers of Rhodes and their Achievements in the Fourteenth Century», *Revue de l'Ordre souverain militaire de Malte* 16 (1958) 139-142.

Τούρκους «άπιστους»⁷ γείτονές τους και οι προσπάθειές τους να αποτελούν αυτοί τη δύναμη προστασίας των ευρωπαϊών χριστιανών προσκυνητών στους Αγίους Τόπους⁸ ανταποκρίνονταν απόλυτα στις επιταγές του πάτρωνα και χρηματοδότη τους αρχηγού της καθολικής εκκλησίας, του Πάπα της Ρώμης⁹. Οι επιχειρήσεις των Οθωμανών, αντίστοιχα, κατά των Σταυροφόρων και των Βενετών στο Αιγαίο από το 15ο έως και το 17ο αι. εντάσσονται κι αυτές όχι μόνο στην προσπάθεια μιας αυτοκρατορίας να συμπληρώσει τις κατακτήσεις της στην τόσο κεντρική γι' αυτήν περιοχή, αλλά και στη διάθεση μιας δύναμης, που, πρώτα απ' όλα, αυτοπροσδιορίζεται ως μουσουλμανική, να πείθει για τη θεία θελήσει ακμαία δύναμή της και για την ασίγηστη προσπάθειά της να εξαπλώσει τον κόσμο του Ισλάμ εις βάρος εκείνου των απίστων¹⁰.

Ο ιερός χαρακτήρας του αγώνα αυτού αντανακλάται και για τις δύο πλευρές στις συνθήκες ζωής και δράσης των πιο επίλεκτων τμημάτων του πεζικού τους που παρουσιάζουν μια αξιοσημείωτη ομοιότητα: τόσο το σώμα των Ιπποτών του Αγίου Ιωάννου όσο και το σώμα των Γενιτσάρων συναρπάζονται από άτομα υψηλής θρησκευτικής κατάρτισης που συνδυάζουν το στρατιωτικό με το θρησκευτικό αγώνα στον οποίον έχουν αφιερωθεί ολοκληρωτικά ζώντας μια ομαδική ζωή σε συνθήκες υποχρεωτικής αγαμίας¹¹.

Καμιά μεσαιωνική δύναμη, τόσο μουσουλμανική όσο και χριστιανική, που θα ήθελε να γίνει πιστευτή για τις θεάρεστες προθέσεις της δεν μπορούσε να παραμελήσει και το δεύτερο, μετά εκείνο του Ιερού πολέμου, σκέλος των προς το θείο και τους ανθρώπους υποχρεώσεών της: τη φιλανθρωπία και τα έργα κοινωνικής πρόνοιας¹². Γνήσια τέκνα μιας ταραγμένης και ανασφαλούς εποχής που αναζητούσε συλλογικές προσπάθειες πρόνοιας, το Τάγμα των Ιπποτών του Αγίου Ιωάννου επιδόθηκε ευθύς από την ίδρυσή του τον 11ο αι. στο φιλανθρωπικό έργο, που απετέλεσε και το χαρακτηριστικό εκείνο που προσέδωσε στο Τάγμα την προσωνυμία Hospitallers: την προσφορά ιατρικής περίθαλψης στους κινουμένους από και προς τους Αγίους τόπους σταυ-

7. E. Rossi, «The Hospitallers at Rhodes, 1421-1523», *A History of the Crusades*, ό.π., τ. 3, σ. 328.

8. Στο ίδιο, σ. 317.

9. A. Luttrell, «The Hospitallers at Rhodes...», σ. 313, 278, 288. C. Torr, *Rhodes in modern times*, 1887, σ. 12.

10. H. Gibb & H. Bowen, «Islamic Society and the West», 1963, τ. 1, σ. 20 κεξ. Για τον αντισταυροφορικό χαρακτήρα του Ιερού Πολέμου των μουσουλμανικών δυνάμεων βλ. A. Atiya: «The Aftermath...», ό.π., σ. 662, 665.

11. E. Brockman, *The two sieges of Rhodes, 1480-1522*, John Murray, London 1969, σ. 23, 49, 50, 65· H. Gibb & H. Bowen: ό.π., τ. 1, σ. 62.

12. M. Gaudefroy-Denombynes, *Muslim Institutions*, G. Allen Unwin, London 1968, σ. 114 κεξ· M. Cipolla, *Η Ευρώπη πριν τη βιομηχανική επανάσταση· κοινωνία και οικονομία 1000-1700 μ.Χ.*, μετάφρ. Π. Σταμούλης, 'Αθήνα 1988, σ. 33 κεξ.

ροφόρους και προσκυνητές με την ίδρυση σταθμών περίθαλψης κατά μήκος της διαδρομής τους από την Προβηγκία προς τις ιταλικές ακτές και την Παλαιστίνη και με την ίδρυση του κεντρικού τους νοσοκομείου στην ίδια την Ιερουσαλήμ¹³. Μετά την εκδίωξή τους από τους Αγίους Τόπους το 1291 και την τελική τους εγκατάσταση στο Νοτιοανατολικό Αιγαίο οι Ιωαννίτες μεταφέρουν στη Ρόδο το κέντρο όχι μόνον των στρατιωτικών αλλά και των ιατρικών-φιλανθρωπικών δραστηριοτήτων τους και ιδρύουν στην καρδιά της οχυρωμένης πόλης το λαμπρό νοσοκομείο τους¹⁴, ως συνεχή υπενθύμιση του θεάρεστου έργου και των προσπαθειών τους. Η ιατρική εμπειρία του Τάγματος και το ειδικευμένο του προσωπικό¹⁵ θα σταθούν χρήσιμα για τους κατοίκους της περιοχής που συχνά δέχεται τις θανατηφόρες επισκέψεις της πανώλης και άλλων μεταδοτικών ασθενειών¹⁶. οι Ιππότες γνωρίζουν σε κάθε επιδημία να παίρνουν τα αυστηρά εκείνα μέτρα απομόνωσης των προσβεβλημένων, ελέγχου των ταξιδιωτών και απαγόρευσης συγκεντρώσεων των υγιών¹⁷, που, χωρίς να αποτρέπουν¹⁸, συμβάλλουν στη μείωση της διάδοσης και της έντασης των ασθενειών.

Ο τομέας της υγείας δεν είναι εκείνος στον οποίο διακρίνονται οι Οθωμανοί, από το 17ο, τουλάχιστον, αιώνα και εξής¹⁹. με εξαίρεση τη λέπρα — για την οποία σε τοπικό επίπεδο υπάρχουν οι ενδείξεις κάποιας αντιμετώπισης από το 18ο, τουλάχιστον, αιώνα²⁰— στις περιπτώσεις των επιδημιών αφήνουν την αρρώστια να κάνει τον κύκλο της και να δρέψει ανενόχλητη τα θύματά της πιστεύοντας πως η ζωή και η υγεία των ανθρώπων εξαρτώνται από το θέλημα του Θεού²¹.

13. *The New Encyclopedia Britannica*, 1989, τ. 6, σ. 78.

14. C. Torr, *ό.π.*, σ. 40-41.

15. Στο ίδιο.

16. A. Luttrell, «The Hospitallers of Rhodes: Prospectives...», σ. 257. M. Efthymiou-Hadzilacou, *Rhodes et sa région élargie au 18ème siècle: Les activités portuaires*, Athènes 1988, σ. 52 κεξ.

17. X. I. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου*, Αθήνα 1972, σ. 282, 305, 345.

18. A. Luttrell, «The servitudo marina at Rhodes, 1306-1462», στο βιβλίο του ίδιου, *The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece and the West, 1291-1440*, London 1978, σ. 64. Ζ. Τσιρπανλής, «Η πολιορκία της Κω από τους Τούρκους τον Ιούλιο του 1457», *Δωδεκανησιακά* 2 (1967) 78-79.

19. H. Inalcik, *The Ottoman Empire; the Classical Age 1300-1600*, Weidenfeld Nicolson. London 1973, σ. 167-177. St. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge University Press, τ. Α', σ. 132-133.

20. Ar. Stavropoulos, «A sketch of the health conditions and diseases in the hellenic area after the fall of the Byzantine Empire until the Greek Revolution», *XXVIIIth International Congress for History of Medicine*, Paris 1982 σ. 167. W. Turner, *Journal of a Tour in the Levant*, London 1820, τ. Γ, σ. 16.

21. A. Stavropoulos, *ό.π.*, σ. 163 κεξ. Daniel Panzac, «La peste à Smyrne au XVIIIe siècle», *Annales* 1973, 1086.

Σε άλλους τομείς της ζωής επικεντρώνεται το φιλανθρωπικό-κοινωνικό ενδιαφέρον των Οθωμανών²² και προς αυτούς στρέφεται αμέσως η προσοχή του πορθητή του νησιού, του Σουλείμάν του Μεγαλοπρεπή. Εκτός από τα τζαμιά και το ιεροδιδασκαλείο (μεντρεσέ) των Μουσουλμάνων, ιδρύει πτωχοκομείο (ιμαρέτ)²³ που επρόκειτο να παίζει σημαντικό ρόλο στην καθημερινή ζωή του νησιού: εδώ οι άποροι, οι άστεγοι και οι οδοιπόροι μπορούσαν να γευματίσουν με ψωμί που προμήθευαν εν είδει φόρου οι αρτοποιίες της Ρόδου και με σούπα από τα πόδια των σφαγίων που, επίσης υποχρεωτικά, παρέδιδαν στο ίδρυμα οι χασάπηδες του νησιού²⁴. Είδη διατροφής, που τα κοντινά στη Ρόδο νησιά υποχρεούνται για τον ίδιο σκοπό να προσφέρουν, μαζί με τα κρατικά εισοδήματα της περιοχής, που διατίθενται για την προικοδότηση των φιλανθρωπικών αυτών ιδρυμάτων²⁵, εξασφαλίζουν την απρόσκοπτη συνέχιση της λειτουργίας τους και υπογραμμίζουν την επιθυμία του πορθητή να τονίσει τη φιλανθρωπική διάσταση του κράτους του στη νέα εσχαιτιά των ναυτικών του κατακτήσεων. Ακολουθώντας το παράδειγμα του μεγάλου τους σουλτάνου, επίσημα πρόσωπα της μουσουλμανικής κοινωνίας του νησιού συνέβαλαν στα χρόνια που ακολούθησαν με δωρεές τους στην αλλαγή της φυσιογνωμίας της πόλης: δρόμοι²⁶, κρήνες περίτεχνες, λουτρά και συντριβάνια δροσερά, ευκτήριοι οίκοι, αλλά και σχολεία καθώς και δημόσιες βιβλιοθήκες²⁷ κτίζονται από τους μουσουλμάνους δωρητές προς δόξαν του Ισλάμ και του οθωμανικού κράτους.

Αντίστοιχα κοινή και για τις δυο δυνάμεις που κυριάρχησαν στο Νοτιοανατολικό Αιγαίο στους χρόνους που μας απασχολούν ήταν η φροντίδα για την επάρκεια αποθεμάτων σιτηρών στην πόλη της Ρόδου, ώστε να είναι δυνατόν να αντιμετωπισθούν επιτυχέστερα οι σκληρές περιόδους της σιτοδείας και των πολιορκιών. Συνεχίζοντας παλαιότερη βυζαντινή πρακτική²⁸, αλλά και ανάλογες πρακτικές της μεσαιωνικής Ευρώπης²⁹, οι Ιωαννίτες διαμόρφωσαν τμήμα του ξακουστού τους κάστρου σε χώρο αποθήκευσης των σιτηρών που, κατά ένα ποσοστό της παραγωγής τους, όφειλαν να παραδίδουν οι αγρότες του νησιού³⁰. Οι ποσότητες αυτές των σιτηρών μαζί με άλλα είδη τρο-

22. H. Gibb & H. Bowen, *ό.π.*, τ. 2, σ. 165 κεξ.

23. X. I. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 400.

24. E. Μπιλιότι & Αββάς Κοτρέ, *Η νήσος Ρόδος*, 1881, τ. 1, σ. 396, 402.

25. K. Σακελλαρίδης, «Η ιστορία των προνομίων των Νοτίων Σποράδων», *Νισσιολογικά* 3 (1969) 147.

26. W. Turner, *ό.π.*, τ. 3, σ. 6.

27. X. I. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 385, 511, 512.

28. Στο *ίδιο*, σ. 400.

29. C. Cipolla, *ό.π.*, σ. 74-76.

30. E. Μπιλιότι & Αββάς Κοτρέ, *ό.π.*, τ. 1, σ. 396, 397, τ. 2, σ. 233.

φίμων και κρασιού που τα μικρότερα νησιά της επικράτειάς τους υποχρεωτικά έστελναν στη Ρόδο³¹, συνέβαλαν αναμφισβήτητα στην καλύτερη άμυνα κατά τις κρίσιμες πολιορκίες της Ρόδου από τους Μαμελούκους και τους Οθωμανούς, καθώς και στην αντιμετώπιση της σιτοδείας που η διακοπή, λόγω των πολεμικών εντάσεων, της εμπορικής επαφής με τις γειτονικές μικρασιατικές ακτές κατά καιρούς προκαλούσε³². Παρότι ο κίνδυνος πολιορκίας του νησιού είχε, μετά την ολοκλήρωση της οθωμανικής κατάκτησης του Αιγαίου, ουσιαστικά εκλείψει και παρά το γεγονός ότι οι Οθωμανοί — αντίθετα από τους Ιππότες — μπορούσαν να υπολογίζουν σταθερά στα αποθέματα τροφίμων των μικρασιατικών ακτών, το μέτρο αυτό διατηρείται από τους νέους κατακτητές με μια βελτίωση: το αποθηκευμένο σιτάρι επικαλύπτεται με στρώμα ασβέστου, ώστε και η αποσύνθεσή του να επιβραδύνεται και από τα ποντίκια και τα έντομα λιγότερο να καταστρέφεται³³.

Αν η ίδρυση φιλανθρωπικών ιδρυμάτων υπαγορευόταν από τις επιταγές της θρησκείας και από τους πολιτικούς στόχους της κάθε μιας από τις δυνάμεις αυτές, η ήπια εσωτερική τους πολιτική τους επιβλήθηκε από λόγους που, παρά τις φαινομενικές τους διαφορές, μοιάζουν σημαντικά μεταξύ τους: για τους Ιωαννίτες τα νησιά του ΝΑ Αιγαίου βρίσκονταν απομακρυσμένα από τα φέουδα του Τάγματος στην Ευρώπη³⁴, από τον Πάπα-προστάτη τους και από τις ευρωπαϊκές εκείνες δυνάμεις που θα μπορούσαν να σταθούν σύμμαχες στο πλευρό τους. Αποκομμένοι σ' ένα νησιωτικό χώρο κατοικημένο από «σχισματικούς»³⁵ ορθόδοξο ελληνικό πληθυσμό κατεσπαρμένο σε μια δεκάδα μικρών νησιών, σε άμεση γειτονία με τα μικρασιατικά παράλια στα οποία κυριαρχούσαν εχθρικά τουρκικά κρατίδια, οι Ιππότες είχαν να διαλέξουν δυο δρόμους εσωτερικής πολιτικής: το δρόμο της σκληρής κεντρικής διακυβέρνησης ή το δρόμο της ήπιας διοίκησης που είχε ακολουθήσει και το Βυζάντιο ως προς τα νησιά και οι Σταυροφόροι στην Ανατολή, με την παραχώρηση δικαιωμάτων αυτόνομης διαχείρισης στις τοπικές κοινότητες³⁶. Η πρώτη επι-

31. A. Luttrell, «The Hospitallers at Rhodes...», σ. 310, 311.

32. Στο ίδιο, σ. 306, 312· Ζ. Τσιρπανλής, «Φιλικές σχέσεις των Ιπποτών της Ρόδου με τους Τούρκους κατά τον 15ον αιώνα», *Polychordia* 3 (1968) 201.

33. Ε. Μπίλιτι & Αββάζ Κοτρέ, *ό.π.*, τ. 1, σ. 396, 397, τ. 2, σ. 233. Για τη χρησιμοποίηση των αποθεμάτων αυτών κατά το 18ο αι. από τους τοπικούς αξιωματούχους για προσωπικό πλουτισμό βλ. Μ. Efthymiou-Hadzilacou, *ό.π.*, σ. 254 κεξ. Βλ. επίσης Μ. Ευθυμίου-Χατζηλάκου, «Η Ρόδος του 1795· έκθεση του γάλλου διπλωμάτη C. Butet», *Παρουσία* 3 (1985) 315.

34. A. Luttrell, «The Hospitallers of Rhodes: Prospectives...», σ. 260, 261.

35. Του ίδιου, «Feudal tenure and Latin colonization at Rhodes, 1306-1415», στο βιβλίο του ίδιου, *The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece and the West*, London 1978, σ. 757.

36. N. Jorga, «Rhodes sous les Hospitallers», *Revue Historique du Sud-Est Eu-*

λογή θα μπορούσε να έχει δυνατότητες επιτυχίας μόνο σ' ένα πλαίσιο αριθμητικής και στρατιωτικής επάρκειας των κυριάρχων. Οι Ιωαννίτες, όμως, ποτέ δεν κατόρθωσαν να προσελκύσουν και, το κυριώτερο, να συγκρατήσουν επαρκές στρατιωτικό στοιχείο στις κτήσεις τους³⁷ ενώ, ακόμα περισσότερο, δεν κατόρθωσαν να καλύψουν τις ναυτικές ανάγκες του κράτους τους.

Σώμα κατεξοχήν στεριανό³⁸, με μικρή ναυτική πείρα και γνώση, το Τάγμα είχε να παρουσιάσει έναν ισχνό στόλο που μόλις επαρκούσε για μικρής κλίμακας επιχειρήσεις στο Αιγαίο³⁹. Με το στόλο αυτό και σε συνθήκες συνεχούς πολέμου μικρές πιθανότητες ελέγχου θα μπορούσε να έχει στα απομακρυσμένα και σπαρμένα σε μια δύσκολη θάλασσα νησιά του. Αντίθετα, η διακριτική παρουσία και παρέμβαση των Ιπποτών θα επέτρεπε στους νησιώτες — παρόλη την παρουσία των τοπικών, λατίνων κυρίως, φεουδαρχών — να αναπτύξουν τους δικούς τους, συμπληρωματικούς στο έργο του Τάγματος, μηχανισμούς άμυνας⁴⁰, ενώ, ταυτόχρονα, το τελευταίο θα απέφευγε τις συχνές εξεγέρσεις που άλλες λατινοκρατούμενες ελληνικές περιοχές αντιμετώπιζαν⁴¹ και που το ίδιο κατά τις πρώτες δεκαετίες της εγκατάστασής του στην περιοχή είχε γνωρίσει⁴².

Κάτω από αυτούς τους συσχετισμούς οι Ιππότες του Αγίου Ιωάννου επιλέγουν ένα ήπιο — για τα δεδομένα της δυτικής φεουδαρχίας — σχήμα διοίκησης των νησιών, συμβάλλοντας στην ευνομία και καλοδιοίκηση ενός καίριου γι' αυτούς ανθρώπινου δυναμικού⁴³. Και στα μικρά νησιά όπου η στρατιωτική τους παρουσία ήταν ισχνή και στα μεγάλα όπου διατηρούσαν τον όγκο των στρατιωτικών τους δυνάμεων, η τοπική αυτοδιοίκηση — αν και

ropéen 3 (1931) 109· J. Prawer, «Social Classes in the Crusader States: the Minorities», *A History of the Crusades*, ό.π., τ. 5, σ. 102-104· J. Riley-Smith, *The Knights of St. John in Jerusalem and Cyprus: 1050-1310*, London 1967, σ. 427.

37. A. Luttrell, «Feudal tenure...», σ. 760, 767, 769. Για τη σχέση του ολιγάριθμου και μετακινούμενου των Ιπποτών με την τοπική αυτοδιοίκηση βλ. Ζ. Τσιρπανλής, «Μορφές διοικητικής αυτονομίας στα Δωδεκάνησα επί Ιπποτοκρατίας», *Δωδώνη* 15 (1986) 11.

38. A. Luttrell, «The Hospitallers at Rhodes...», σ. 289.

39. Βλ. στη συνέχεια του παρόντος άρθρου.

40. Ζ. Τσιρπανλής, «Μορφές...», σ. 13 προκειμένου για τη βυζαντινή περίοδο. Για την επιτυχημένη άμυνα των Νισυρίων κατά των Βενετών στα 1306 βλ. του ίδιου: «Σελίδες από τη Μεσαιωνική Ιστορία της Νισύρου (1306-1453)», *Δωδεκανησιακά* 2 (1967) 31-32.

41. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. 10, σ. 204-207· Αν. Παπαδιά-Δάλα, *Αγροτικές ταραχές και εξεγέρσεις στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη (1509-1528): η «επανάσταση» του Γεωργίου Γαδανολέου-Λυσσογιώργη*, Αθήνα, διδακτ. διατριβή, 1983.

42. A. Luttrell, «Feudal tenure...», σ. 761· N. Jorga: «Rhodes...», σ. 105· Ζ. Τσιρπανλής, «Σελίδες...», σ. 38.

43. X. I. Παπαχριστοδοπούλου, ό.π., σ. 267, 268, 301, 331-335· A. Luttrell, «The Knights Hospitallers...», σ. 139· C. Torr, ό.π., σ. 51, 59.

όχι πάντα ανεξάρτητη⁴⁴— βρήκε τρόπους ανάπτυξης, οι κοινοτικές αρχές επωμίσθηκαν σημαντικές λειτουργίες όπως αυτή της είσπραξης των φόρων⁴⁵, ενώ οι τυχόν ατασθαλίες τοπικών φεουδαρχών αντιμετωπίστηκαν με αυστηρότητα από τη Διοίκηση του Τάγματος⁴⁶.

Όταν στα 1522 οι Οθωμανοί κατέλαβαν την περιοχή μπήκαν κι αυτοί μπροστά σε παρόμοιο δίλημμα: δε βρίσκονταν εκείνοι, βεβαίως, αποκομμένοι από τον κορμό της Αυτοκρατορίας τους. Η Μ. Ασία είχε προ πολλού γίνει οθωμανική, το ίδιο και το μεγαλύτερο τμήμα της Βαλκανικής, ενώ οι στρατιωτικές επιτυχίες του πατέρα του Σουλεϊμάν, Σελίμ, οδήγησαν τα οθωμανικά λάβαρα στη Συρία και στο Ιράκ, στην Αίγυπτο και στην Αραβία. Ο νησιωτικός, όμως, χώρος που μόλις κατέλαβαν παρουσίαζε για τους Οθωμανούς προβλήματα συγκρίσιμα με εκείνα των Ιπποτών. Με μικρή παράδοση, όπως και οι Ιωαννίτες, στη θάλασσα, δυσκολεύονται, παρόλες τις λαμπρές προόδους του ναυτικού τους το 16ο αι.⁴⁷, να εγγραθούν την πλήρη ναυτική κάλυψη για τον έλεγχο της νεοκατακτημένης νησιωτικής περιοχής⁴⁸, ακόμα περισσότερο όταν η κεντρική αυτή περιοχή αποτελεί την πρώτη της μεγάλη ναυτική κατάκτηση μέσα σ' ένα Αιγαίο που παραμένει εχθρικό, στόχος των μελλοντικών τους ναυτικών επιχειρήσεων. Η παρουσία των ισχυρών Γενοβέζων στη Χίο και των Βενετών στην Κρήτη και την Πελοπόννησο δεν τους δίνει περιθώρια για λύσεις επανάπαυσης. Τα μικρά νησιά του ΝΑ Αιγαίου μπορούν μέσα από το σεβασμό των τοπικών τους παραδόσεων, με μια ισχυρή τοπική αυτοδιοίκηση και μια διακριτική παρουσία της οθωμανικής εξουσίας να μεταβληθούν σε φερέγγυα άκρα της Αυτοκρατορίας.

Τα ευρύτατα προνόμια, η ελαφριά φορολογία και η τοπική αυτοδιοίκηση που η Οθωμανική Αυτοκρατορία παραχώρησε στα περισσότερα νησιά του Αιγαίου και στα Δωδεκάνησα ήταν η ευφυής επιλογή μιας κραταιάς Αυτοκρατορίας που επιθυμούσε να διασφαλίσει την υποταγή δύσκολα ελέγξιμων υπηκόων. Έτσι, οι κοινότητες του ΝΑ Αιγαίου μετατρέπονται υπό τους Οθωμανούς σε ισχυρούς τοπικούς πολιτικούς φορείς: αυτές έχουν τη φροντίδα για κάθε κοινοτικό έργο, για την τήρηση της καθαριότητας, για το διορισμό αγροφυλάκων, τελάληδων και δασκάλων, για τη λειτουργία του λιμανιού και των παρατηρητηρίων⁴⁹, για την εκδίκαση των διαφορών των αγροτών, για

44. A. Luttrell, «Feudal Tenure...», σ. 756.

45. X. I. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 334.

46. A. Luttrell, «The Hospitallers at Rhodes...», σ. 292.

47. H. Gibb & H. Bowen, *ό.π.*, σ. 91-95.

48. Γ. Β. Αζονταρίτης, *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1453-1850)*, E.M.N.E.- Μνήμων 1981, σ. 16.

49. J. Ch. Alexander, *Toward a History of Post-Byzantine Greece: the Ottoman*

την είσπραξη των φόρων και για την ασφάλεια των μελών τους, την οποία επιδιώκουν να εξασφαλίσουν ακόμα και με τη σύναψη συμφωνιών με ευρωπαϊκές δυνάμεις· οι συμφωνίες που συνήψαν στο 17ο αι. η Σύμη και η Πάτμος με τη Βενετία και τον Πάπα, αντιστοίχως, για την προστασία τους από τους πειρατές⁵⁰ λένε πολλά για το βαθμό της ανεξαρτησίας της τοπικής αυτοδιοίκησης στα νησιά που μας ενδιαφέρουν. Το γεγονός ότι τόσο οι Ιππότες όσο και οι Οθωμανοί μικρήν αντίδραση από τους εντοπίους αντιμετώπισαν και κατά τις πρώτες, μόνον, δεκαετίες της εγκατάστασής τους στην περιοχή⁵¹ αποδεικνύει την αποτελεσματικότητα της ήπιας αυτής πολιτικής τους.

Η ισχύη ναυτική παράδοση που χαρακτηρίζει τόσο τους Οθωμανούς όσο και τους Ιωαννίτες αποτελεί απρόσμενη σύμπτωση αν αναλογισθεί κανείς τους ευρείς ναυτικούς στόχους και ανάγκες που, μετά την εγκατάστασή τους στο Αιγαίο, οι κατεζοχήν στεριανές αυτές δυνάμεις επρόκειτο να αντιμετωπίσουν. Για τους Ιωαννίτες η πρώτη τους αναγκαστική επαφή με τη θάλασσα χρονολογούνταν μόλις από το 1291 όταν με την εκδίωξή τους από τα Ιεροσόλυμα μετέφεραν την έδρα των δραστηριοτήτων τους στο νησί της Κύπρου⁵². Η γνώση του Αιγαίου ήταν πολύ ελλιπής και η επαφή τους με το υγρό στοιχείο πολύ πρόσφατη για να μπορέσει να τους οδηγήσει στην επισήμανση της νέας τους έδρας, τη Ρόδο. Διαθέτοντας μόνο δύο δικά τους πλοία και ισχύη ναυτική γνώση οι Ιωαννίτες κινήθηκαν να καταλάβουν τα νησιά υπό την καθοδήγηση ενός καιροσκοπού γενοβέζου πειρατή, του Βινιόλο Βινιόλι⁵³, για να κερδίσουν, στη συνέχεια, εγκαθιστάμενοι στην περιοχή, αργά αλλά σταθερά σε ναυτική γνώση και πείρα.

Η ναυτική ισχύς άργησε, οπωσδήποτε, να γίνει το χαρακτηριστικό του Τάγματος. Καθόλη τη διάρκεια της διακοσάχρονης παραμονής στο ΝΑ Αιγαίο ο στόλος τους παρουσιάζεται ισχνός σε σχέση με τις ανάγκες που προκύπτουν από τον, συχνότατα, απροσχημάτιστα πειρατικού χαρακτήρα ναυτικό τους αγώνα κατά των τουρκικών πλοίων, πειρατικών ή όχι, που κινούνται στην ευρύτερη περιοχή⁵⁴. Για τις πολεμικές αυτές ανάγκες και για τις πάντα αυξημένες ανάγκες των μεταφορών και του εμπορίου τους, οι Ιωαννίτες σπά-

Kanunnames for the Greek Lands c. 1500-c. 1600, διδακτορική διατριβή, 1974, σ. 389· X. Ι. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 408 κεζ.

50. Κ. Σακελλαρίδης, *ό.π.*· Α. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Για να γνωρίσουμε τα Δωδεκάνησα*, Αθήνα 1946, το κεφ. Γ'· J. Stephanopoli, *Les îles de l'Égée, leurs privilèges*, Athènes 1912· Δ. Χαβιαράς, «Ρόδος-Σύμη», *Συμπαϊκά* 4 (1984) 224.

51. X. Ι. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 328. Βλ. και υποσ. 42.

52. A. Luttrell, «The Knights Hospitallers...», σ. 140.

53. Του ίδιου, «The servitudo marina...», σ. 50· του ίδιου, «The Hospitallers of Rhodes: Prospectives...», σ. 252· X. Ι. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 263.

54. A. Luttrell, *ό.π.*, σ. 140· C. Torr, *ό.π.*, σ. 56.

νια διαθέτουν περισσότερες από 5-6 γαλέρες⁵⁵· για την ενίσχυση του στόλου τους χρειάζεται να προστρέχουν στις ναυτικές δυνάμεις των φιλικών τους πόλεων της Ιταλίας, της Προβηγκίας και της Σικελίας⁵⁶, ενώ για την επάνδρωση των καραβιών τους θα στηριχθούν — όπως και οι προκάτοχοί τους Βυζαντινοί — στο έμπειρο ναυτικό δυναμικό της περιοχής, που ναυτολογούν μέσω του θεσμού της *servitudo marina*⁵⁷.

Η παραδοσιακή αδυναμία των νομαδικής καταγωγής οθωμανών στη θάλασσα θα τους αναγκάσει, αντίστοιχα, — όταν η δυναμική των κατακτήσεων τους θα τους οδηγήσει σε σημαντικούς θαλάσσιους στόχους — να εμπιστευθούν κατά το 16ο αι. τον ήδη εντυπωσιακό σε όγκο πολεμικό τους στόλο στο μεσογειακό εκείνο ναυτικό στοιχείο που έπαιξε τόσο σημαντικό ρόλο και για την εγκατάσταση των Ιωαννιτών στη Ρόδο: τους πειρατές. Αρχηγοί του οθωμανικού στόλου θα τοποθετηθούν έμπειροι μουσουλμάνοι πειρατές, γνώστες των νερών και των παραλίων, της ναυτικής τέχνης και της καταδρομής, που θα είναι σε θέση να οδηγήσουν τον επανδρωμένο με στρατολογημένους χριστιανούς οθωμανικό στόλο στις περιφανείς επιτυχίες του στο Αιγαίο, στη Δ. Μεσόγειο και την Ερυθρά Θάλασσα⁵⁸· η κατάληψη της Ρόδου θα επιτευχθεί, ακόμα μια φορά, υπό την καθοδήγηση ενός παλαιίμαχου πειρατή της περιοχής, του τούρκου Muslih al Din Kurd-Oglou⁵⁹ το ίδιο όπως και η κατάληψη των Κυκλάδων που, μία δεκαετία αργότερα, θα πραγματοποιηθεί χάρις στην επιδέξια αρχηγία του οθωμανικού στόλου από τον περιώνυμο Χαϊρεντίν Μπαρμπαρόσσα, αρχιπειρατή των βορειοαφρικανικών παραλίων⁶⁰. Και όπως στον πειρατή Βινιόλι δόθηκαν από τους Ιππότες, ως αντάλλαγμα για τις υπηρεσίες του, εκτεταμένα φέουδα στην περιοχή⁶¹, το ίδιο και οι Οθωμανοί θα ανταμείψουν τον Μπαρμπαρόσσα με τιμάρια και δικαιοδοσίες στο νησί της Ρόδου⁶².

Μπροστά στους μεγάλους ναυτικούς στόχους που η Οθωμανική Αυτοκρατορία έθεσε κατά το 16ο αι., τα νησιά του Αιγαίου, και ιδιαίτερα τα νησιά του ΝΑ Αιγαίου που καταλαμβάνονται ενωρίτερα, παρουσιάζονται, εκτός των άλλων, πολύτιμα γι' αυτήν και για το ίδιο τους το ανθρώπινο δυναμικό· από εδώ, μέσα από μια διαδικασία υποχρεωτικής, επιλεκτικής και αμειβόμενης

55. A. Luttrell, «The Hospitallers at Rhodes...», σ. 289.

56. E. Rossi, *ό.π.*, σ. 328, 329.

57. A. Luttrell, «The *servitudo marina*...».

58. H. Gibb & H. Bowen, *ό.π.*, τ. 1, σ. 92-95.

59. E. Rossi, *ό.π.*, σ. 336.

60. A. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 3, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 150 κεξ.

61. A. Luttrell, «Feudal Tenure...», σ. 756.

62. X. I. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 411.

ναυτολόγησης — κατά τρόπο, δηλ. ανάλογο των πρακτικών και των μεθόδων της *servitudo marina* των Ιπποτών — θα αντληθούν, έναντι των ελευθεριών και της ελαφράς φορολογίας που παραχωρήθηκε στους νησιώτες, τα πληρώματα του στόλου της· από εδώ θα αντληθούν οι δυνάμεις που θα ενισχύσουν τα εκτεταμένα ναυπηγεία της και με ποικίλους τρόπους θα εξασφαλίσουν την πραγματοποίηση του τεράστιου ναυπηγικού της προγράμματος⁶³. Η εντατικότητα της εφαρμογής του θεσμού αυτού τόσο από τους Ιππότες όσο και από τους Οθωμανούς θα έχει, και στις δύο περιπτώσεις, την ίδια κατάληξη: θα εξελιχθεί σε πληγή για την καθημερινή ζωή των κατοίκων και θα ευθύνεται για τις αυξημένες τάσεις φυγής του ντόπιου πληθυσμού κατά το 15ο και 18ο, αντίστοιχα, αιώνες⁶⁴.

Όπως και οι προκάτοχοί τους Ιωαννίτες Ιππότες⁶⁵, οι Οθωμανοί θα αξιοποιήσουν την επίκαιρη θέση της Ρόδου και τις ναυπηγικές γνώσεις των νησιωτών προκειμένου να αναθέσουν στην περιοχή τη συντήρηση σε ετοιμοπόλεμη κατάσταση ενός αριθμού των πολεμικών τους πλοίων⁶⁶ με κύριο στόχο να χτυπήσουν την παλιά πληγή της περιοχής, την πειρατεία⁶⁷. Ο στόχος αυτός παρουσιάζεται επιτακτικά απαραίτητος για τους Οθωμανούς. Αν για τους Ιωαννίτες η άσκηση της πειρατείας εντασσόταν — ιδιαίτερα μετά το 1410 — στο οικονομικό και πολεμικό τους πρόγραμμα⁶⁸, για τους Οθωμανούς του 16ου αι., που ενδιαφερόταν για την εμπορική εξυπηρέτηση μιας μεγάλης μεσογειακής αυτοκρατορίας, η πειρατεία θεωρείται πληγή και σαν τέτοια αντιμετωπίζεται από τον κρατικό οθωμανικό στόλο ως τα μέσα, τουλάχιστον, του 17ου αι.⁶⁹. Όπως οι Ιωαννίτες είχαν να αντιμετωπίσουν στα νερά της περιφέρειάς τους τους τούρκους πειρατές των μικρασιατικών παραλίων, το ίδιο και οι Οθωμανοί, αλλά και οι νησιώτες⁷⁰ έχουν, από τα μέσα, κυρίως, του

63. A. Luttrell, «The *servitudo marina*...», σ. 53, προκειμένου για την Ιπποτοκρατία. Για το αντίστοιχο θέμα στη Δωδεκάνησο επί Τουρκοκρατίας βλ. M. Efthymiou-Hadzilacou, *ό.π.*, σ. 124 και W. Turner, *ό.π.*, τ. 3, σ. 53. Το κεντρικό έργο για το θέμα αυτό είναι το βιβλίο του Β. Σφυρόερα, *Τα ελληνικά πληρώματα του τουρκικού στόλου*, Αθήνα 1968.

64. M. Efthymiou-Hadzilacou, *ό.π.*, σ. 117 κεξ.· A. Luttrell, «The *servitudo marina*...», σ. 63.

65. Ζ. Τσιρπανλής, «Μορφές...», σ. 15.

66. M. Efthymiou-Hadzilacou, *ό.π.*, σ. 23, 24.

67. Μ. Σκανδαλίδης, «Η πειρατεία στη Ρόδο και στα άλλα νησιά του Δωδεκανησιακού Αρχιεπισκόπου», *Δωδεκανησιακά Χρονικά* 12 (1987).

68. Μετά το 1410 η Ρόδος μετατρέπεται σε πειρατική βάση, βλ. N. Jorga, *ό.π.*, σ. 102· A. Luttrell, «The Hospitallers at Rhodes...», σ. 312.

69. Α. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, τ. 2, σ. 125.

70. J. Georgirenes, *A description of the present state of Samos, Nicaria, Patmos*

17ου αι., να αντιμετωπίσουν τους ευρωπαϊούς πειρατές, ανάμεσα στους οποίους ξεχώριζαν για τη δράση τους, ως μαλτέζοι, πλέον, πειρατές, οι παλιοί γνώριμοι της περιοχής, οι Ιωαννίτες Ιππότες⁷¹. Και όπως και οι Ιωαννίτες στον τελευταίο αιώνα της παρουσίας τους στο ΝΑ Αιγαίο επιτρέπουν τη μετατροπή της ναυτικής τους επικράτειας σε βάση δράσης ευρωπαίων και ντόπιων πειρατών και σε κέντρο δουλεμπορίου⁷², το ίδιο και οι Οθωμανοί θα διατηρήσουν το δουλεμπορικό χαρακτήρα της αγοράς της Ρόδου⁷³, θα χαλαρώσουν από τα μέσα του 17ου αι. τα μέτρα αστυνόμευσης των θαλασσών⁷⁴ και θα αντιμετωπίσουν, συχνά, με νέα οικονομική ματιά τη δραστηριότητα των ευρωπαίων πειρατών στο Αιγαίο και στα νερά της Δωδεκανήσου⁷⁵.

Αν η ισχνή ναυτική παράδοση και των δύο δυνάμεων προκαλεί έκπληξη, η παρόμοια στάση τους ως προς τα θέματα χρήσης και διανομής της γης και ως προς τη μεταχείριση των εντοπίων αγροτών δε μοιάζει ανεξήγητη. Εγκαθιστάμενοι στην περιοχή αντιμετώπισαν και οι δυο — με δύο περίπου αιώνων διαφορά — μια ανάλογη κατάσταση: η δίχρονη πολιορκία της Ρόδου από τους Ιππότες απογυμνώνει το κεντρικό νησί της περιοχής από σημαντικό τμήμα του πληθυσμού του· οι 10.000 κάτοικοι που υπολογίζεται να έχουν απομείνει στα 1309 πάνω στο εύφορο και μεγάλο νησί⁷⁶ δεν είναι, ασφαλώς, αρκετοί για να καλύψουν τις καλλιεργητικές και αμυντικές ανάγκες των νέων κατακτητών, ακριβώς όπως δεν είναι αρκετοί να καλύψουν τις αντίστοιχες ανάγκες των Οθωμανών οι 15.000 περίπου κάτοικοι που εναπομένουν στο νησί το 1522 μετά τη σκληρή πολιορκία της πόλης και τη φυγή 4-5.000 ατόμων στη Δύση⁷⁷.

Και το 1309 και το 1522 η ύπαιθρος χώρα της Ρόδου, αλλά και σε αναλογία και τα άλλα νησιά της περιοχής, παρουσίαζαν σημαντικά κενά δημογραφικής κάλυψης που και οι δύο κατακτητές έχουν κάθε λόγο να επείγονται

and Mount Athos, London 1678, σ. 80: «The Patmians complain more of the Christian pirates than of the Turks».

71. Α. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, τ. 2, σ. 141.

72. Α. Luttrell, «Slavery at Rhodes: 1309-1440», στο βιβλίο του ίδιου, *Latin Greece, the Hospitallers and the Crusades, 1291-1440*, London 1982· C. Torr, *ό.π.*, σ. 56.

73. J. Ch. Alexander, *ό.π.*, σ. 388· ο σουλτάνος Βαγιαζίτ είχε ζητήσει από τους Ιππότες της Ρόδου την άδεια άσκησης δουλεμπορίου από την πλευρά των υπηκόων του στο νησί της Ρόδου ήδη από το 1392, βλ. Α. Luttrell, «The Hospitallers at Rhodes...», σ. 306.

74. Γ. Λεονταρίτης, *ό.π.*, σ. 19-21.

75. P. Masson, *Histoire du Commerce Français dans le Levant au XVIIIe siècle*, Paris 1911, τ. 2, σ. 425· M. Efthymiou-Hadzilacou, *ό.π.*, σ. 313.

76. Α. Luttrell, «Feudal Tenure...», σ. 755, υπ. 8.

77. F. W. Hasluck, «Depopulation in the Aegean Islands and the Turkish Conquest», *The Annual of the British School at Athens* 17 (1910-1911) 165.

να καλύψουν· οι κενές διαθέσιμες γαίες, αλλά και άλλες που αποσπώνται από τους εντοπίους καλλιεργητές⁷⁸, τους δίνουν τη δυνατότητα να απευθυνθούν προς εκείνους που θα μπορούσαν με την παρουσία και τη δράση τους στο νησί να ενισχύσουν την αριθμητική εκπροσώπηση των κυριάρχων και την άμυνα της περιοχής: οι Ιωαννίτες προς τους Ευρωπαίους⁷⁹ και οι Οθωμανοί προς τους ομοθρήσκους τους της μικρασιατικής, κυρίως, γης⁸⁰. Και η προσφορά γίνεται με όρους και στις δύο περιπτώσεις παρόμοιους που και οι δύο δυνάμεις γνωρίζουν από το πέρασμά τους από την Εγγύς Ανατολή: οι Ιωαννίτες από τη ζωή και τη δράση τους στη Συρία⁸¹ και Οθωμανοί από τη μακραίωνη συμβίωσή τους με τους λαούς και τους πολιτισμούς της Ανατολής⁸²: τα κτήματα — που ανήκουν στην κυβερνώσα αρχή, το Τάγμα στην περίπτωση των Ιπποτών⁸³ και στο Σουλτάνο στην περίπτωση των Οθωμανών⁸⁴— παραχωρούνται για διαρκή χρήση στους επήλυδες με την υποχρέωση στρατιωτικής προσφοράς, χωρίς το δικαίωμα απαλλοτρίωσης ή πώλησης⁸⁵. Και, όπως το Τάγμα των Ιωαννιτών φροντίζει να περιορίζει τις αυθαιρεσίες των κατά τόπους φεουδαρχών και να ελέγχει τα όρια της διοικητικής και οικονομικής ασυδοσίας τους⁸⁶, το ίδιο και ο συστηματικός κεντρικός έλεγχος των τιμαριωτών επιτυγχάνει, κατά την περίοδο της ακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, να εξασφαλίσει σε μεγάλο βαθμό την καλλιέργεια της γης, αλλά και την προστασία των αγροτών⁸⁷.

Δεν είναι παράξενο που οι Οθωμανοί πετυχαίνουν καλύτερα και μονιμότερα αποτελέσματα στην προσπάθειά τους αυτή. Η εγκατάστασή τους εδώ μπορεί, μέσα στις συνθήκες της εκπληκτικής ισχύος τους το 16ο αι., να προσφέρει στους νέους τιμαριούχους τη σιγουριά μιας καλής οικονομικής προοπτικής και την ασφάλεια της καθημερινής τους ζωής. Οι Ευρωπαίοι, αντί-

78. A. Luttrell, «The Hospitallers at Rhodes...», σ. 286· X. I. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 400, 401.

79. A. Luttrell, «Feudal Tenure...», σ. 757.

80. Ö. L. Barkan, «Les deportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'Empire Ottoman», *Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université d'Istanbul* 1-4 (1953) 22, 23.

81. A. Luttrell, «Feudal Tenure...», σ. 758· του ίδιου: «The Hospitallers of Rhodes: Prospectives...», σ. 255.

82. H. Inalcik, *The Ottoman Empire...*, σ. 66 κεξ., 89 κεξ., 100, 107.

83. A. Luttrell, «Feudal Tenure...», σ. 767, 770.

84. H. Inalcik, *The Ottoman Empire...*, σ. 73.

85. H. Gibb & H. Bowen, *ό.π.*, τ. 1, σσ. 46-54· N. Jorga: *ό.π.*, σ. 104.

86. Z. Τσιρπανλής, «Μορφές...», σ. 26 κεξ.

87. H. Inalcik: «The emergence of big farms "ciftliks": state, landlords and tenants», στο βιβλίο του ίδιου, *Studies in Ottoman social and economic history*, London 1985, σ. 105 κεξ.

θετα, που καλούνται να καλλιεργήσουν τα προσφερόμενα από το Τάγμα κτήματα, γνωρίζουν πολύ καλά πως πρόκειται να μετακινηθούν προς μία μακρινή περιοχή στην οποία ο πόλεμος είναι μια καθημερινή πιθανότητα. Μία μόνο δυνατότητα μοιάζει ελκυστική για έναν Ευρωπαίο στη Ρόδο κι αυτή δεν είναι άλλη από το εμπόριο. Συνειδητοποιώντας το αυτό οι Ιωαννίτες υποχωρούν τα κτήματα παρέχονται για διαρκή καλλιέργεια αντί χρηματικού ενοικίου, που αντικαθιστά την υποχρέωση παροχής στρατιωτικών υπηρεσιών και που επιτρέπει στον επήλυδα να επωφεληθεί από τις δυνατότητες επιχειρηματικής και εμπορικής δραστηριότητας της περιοχής⁸⁸.

Αν για την προσέλκυση των εξ Ευρώπης ή εξ Ανατολής τιμαριούχων και οι δύο δυνάμεις επιδεικνύουν ζήλο και φροντίδα, εξίσου δεν τους διαφεύγει της προσοχής και η αναγκαιότητα της ένταξης των εντοπίων χωρικών σε ένα σχήμα αγροτικών σχέσεων που και την ευπρεπή ενασχόλησή τους με τη γη να εξασφαλίζει και την αξιοπρεπή ανθρώπινη υπόστασή τους να εγγυάται. Οι ελεύθεροι και οι κάτοχοι ιδιόκτητης γης γεωργοί αποτελούν μια πραγματικότητα για την ύπαιθρο των μεγάλων νησιών τόσο υπό τους Οθωμανούς όσο και υπό τους Ιππότες⁸⁹. Οι αγγαρείες — βαρειές για τις αμυντικές ανάγκες, ιδιαίτερα κατά την περίοδο των Ιπποτών⁹⁰— περιορίζονται στον αγροτικό και κοινοτικό τομέα και από τις δύο δυνάμεις σε λίγες ημέρες το χρόνο⁹¹, ενώ ιδιαίτερα ευεργετική για την ανάκαμψη των φυσικών και ηθικών δυνάμεων των ταλαιπωρημένων από τη σκληρή πολιορκία κατοίκων θα πρέπει να υπήρξε η πεντάχρονη απαλλαγή από κάθε είδους φορολογία και αγγαρεία που ο νικηφόρος Σουλεϊμάν στους νέους του υπηκόους προνομιακά παρεχώρησε⁹², όπως ακριβώς έπραξε, με τους ίδιους στόχους, στα 1480 ο Μέγας Μάγιστρος D'Aubusson, μετά τη νικηφόρα απόκρουση της επίθεσης του Μωάμεθ του Πορθητή κατά του νησιού⁹³. Τα μικρότερα νησιά, που επί Ιπποτών θα ζήσουν

88. A. Luttrell, «Feudal Tenure...», σ. 760, 767, 769, 770.

89. Ό.π., σ. 767, 770· W. Turner, ό.π., τ. 3, σ. 12· Ζ. Τσιρπανλής, «Ο “κανονα-μές” της Ρόδου και της Κω (τέλη 16ου αι.)», *Λοδώνη* 12 (1983) 96.

90. Ε. Μπιλιότι & Αββάς Κοτρέ, ό.π., τ. 2, σ. 232· Ζ. Τσιρπανλής, «Σελίδες...», σ. 45· του ίδιου, «Ο κανοναμέσ...», σ. 97· A. Luttrell, «The servitudo marina...», σ. 53.

91. Χ. Ι. Παπαχριστοδούλου, ό.π., σ. 321, 408. Για την ελαφριά αγροτική αγγαρεία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία στον καιρό της ακμής βλ. H. Inalcik, «The Ottoman Decline and its Effects upon the Reaya», στο βιβλίο του ίδιου: *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, London 1978, σ. 338, 339· A. Luttrell, «Feudal Tenure...», σ. 763. Όπως και στην Κύπρο επί Ιωαννιτών βλ. J. Richard, «Agricultural Conditions in the Crusader States», *A History of the Crusades*, ό.π., τ. 5, σ. 283 και στη Συρία επί των ιδίων βλ. J. Riley-Smith, *The Knights of St. John...*, σ. 426, 427.

92. Χ. Ι. Παπαχριστοδούλου, ό.π., σ. 321.

93. E. Brockman, ό.π., σ. 93.

με την παρουσία του φεουδάρχη⁹⁴, στην οθωμανική περίοδο θα προχωρήσουν βήματα μπροστά: ανεπηρέαστα από την οθωμανική παρουσία θα αφεθούν ελεύθερα να διαμορφώσουν το δικό τους κτηματολόγιο και να καθορίσουν μέσα από τις κοινοτικές διαδικασίες τη χρήση της γης⁹⁵.

Οι ευνοϊκές αυτές συνθήκες της αγροτικής ζωής θα έχουν το ευεργετικό τους αποτέλεσμα στην τοπική αγροτική παραγωγή. Η εύφορη γη δίνει τους καρπούς της και οι αγορές της περιοχής εφοδιάζονται ικανοποιητικά με αυτούς⁹⁶, εκτός από τις περιόδους σιτοδείας που — αν και εμφανίζονται κατά καιρούς⁹⁷— δεν αποτελούν, και στις δύο περιόδους, το χαρακτηριστικό της τοπικής αγοράς. Στον τομέα της ενίσχυσης της τοπικής αγοράς τροφίμων οι Οθωμανοί βρίσκονταν, ασφαλώς, σε πλεονεκτικότερη από τους Ιππότες θέση. Κι αυτό γιατί η πολύτιμη για τα αποθέματα τροφίμων και δημητριακών γειτονική Μ. Ασία και οι προσιτές ακτές της Συρίας και της Αιγύπτου δεν αποτελούν για τους Οθωμανούς, όπως για τους Ιππότες, εχθρικό έδαφος, αλλά τμήμα οργανικό της Αυτοκρατορίας τους, τόπο καθημερινών ανεμπόδιστων επαφών και συναλλαγών.

Για τους Ιωαννίτες η απομόνωσή τους στο νησιωτικό χώρο που τα πράγματα τους οδήγησαν ήταν δεδομένη. Και δεν ήταν τόσο η απόσταση που τους χώριζε από τα πλούσια και εκτεταμένα τους φέουδα στην Ευρώπη, ούτε ότι η δράση τους αναπτυσσόταν σε μια περιοχή που γινόταν όλο και περισσότερο τουρκική και όλο και λιγότερο χριστιανική. Ήταν και ο ίδιος τους ο αυτοπροσδιορισμός και η ίδια τους η προϊστορία που στεκόταν εμπόδιο σε μια προσφορότερη ένταξη στο χώρο της δράσης τους και της κυριαρχίας τους. Ο εκπεφρασμένος σκοπός του Τάγματος ήταν ο Ιερός πόλεμος κατά των απίστων μουσουλμάνων, η ανάκτηση των Αγίων τόπων, η απώθηση του εχθρού πέρα από τις ιερές περιοχές της Χριστιανοσύνης⁹⁸. Αυτός ο σκοπός αποτέ-

94. A. Luttrell, «Feudal Tenure...», σ. 756, 759, 761, 767.

95. Α. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *ό.π.*, σ. 42· Ι. Φραγκόπουλος, *Ιστορία της Καλύμνου από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Αθήνα 1952, τ. 2, σ. 59· Μ. Λογοθέτης, «Το κτηματολόγιο της Νισύρου κατά τα χρόνια της δουλείας (1785-1945)», *Νισυριακά* 10 (1987) 215-219.

96. A. Luttrell, «The Knights Hospitallers...», σ. 139· W. Wittman, *Travels in Turkey, Asia Minor, Syria and across the desert...*, London 1803, σ. 428, 429.

97. Μ. Efthymiou-Hadzilacou, *ό.π.*, σ. 263, 312· A. Luttrell, «The Hospitallers at Rhodes...», σ. 306· Χ. Ι. Παπαχριστοδούλου, «Ειδήσεις για τη Ρόδο στο ΙΖ μ.Χ. αιώνα από ένα χειρόγραφο ευχολόγιο του Βρετανικού Μουσείου», *Δωδεκανησιακό Αρχείο* 6 (1976) 13.

98. E. Bradford, *The Shield and the Sword: the Knights of St. John, Jerusalem, Rhodes and Malta*, New York 1973, σ. 57· A. Luttrell, «Venice and the Knights Hospitallers of Rhodes in the fourteenth Century», στο βιβλίο του ίδιου, *The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece and the West, 1291-1440*, σ. 206.

λεσε το χαρακτηριστικό του Τάγματος· χάρις σ' αυτόν απέκτησε με δωρεές τα εκτεταμένα του φέουδα σ' ολόκληρη την Ευρώπη⁹⁹ και έγινε δεκτό και σεβαστό από διάφορες ευρωπαϊκές δυνάμεις με πρώτο το προστάτη και χρηματοδότη του Πάπα της Ρώμης.

Με αυτόν τον σταυροφορικό τους χαρακτήρα οι Ιωαννίτες δεν μπορούσαν — όσο και αν το επιθυμούσαν και η ανάγκη για προμήθεια τροφίμων και για εμπόριο το ζητούσε — να βρίσκονται σε παρατεταμένα καλές σχέσεις με τις μουσουλμανικές δυνάμεις που κυριαρχούσαν όλο και περισσότερο στους πιο πολύτιμους για την επικράτειά τους τόπους επικοινωνίας, τη Μ. Ασία και την Αίγυπτο. Αν και η ανάγκη οδηγεί σε περιόδους ειρήνης και σεβασμού των εμπορικών συνθηκών που στη διάρκειά της συνάπτονται¹⁰⁰, οι Ιππότες ούτε θέλουν — λόγω των τεράστιων κερδών που αποκομίζουν από τη λεία των πειρατικών τους επιθέσεων κατά των τουρκικών πλοίων¹⁰¹— αλλά ούτε και μπορούν να χαλαρώσουν τη δράση τους: περίοδοι ανάπαυλας ακολουθούνται από πιέσεις εκ μέρους του Πάπα και από απειλές για διακοπή της χρηματοδότησης με ταυτόχρονη απαίτηση πληρωμής των προηγούμενων τους χρεών¹⁰². Μέσα σ' αυτό το κλίμα και, φυσικά, κάτω από την πίεση της επιθετικότητας των Τούρκων, θα διεξαχθούν οι δεκάδες πειρατικού χαρακτήρα επιχειρήσεις τους κατά τουρκικών ναυτικών στόχων στη θάλασσα και οι μεγαλύτερες επιχειρήσεις στη Σμύρνη και στην Αίγυπτο¹⁰³, που θα αποκόψουν για τα νησιά του ΝΑ Αιγαίου ακόμη περισσότερο τον προς ανατολάς δρόμο.

Ο σταυροφορικός αυτοπροσδιορισμός των Ιωαννιτών δεν είναι το κατάλληλο προσόν για μια νησιωτική δύναμη της Α. Μεσογείου. Με δεδομένη τη δύναμη και επεκτατικότητα του οθωμανικού στοιχείου και τον καίριο εμπορικό ρόλο της θαλάσσιας αυτής λεκάνης, μια ευρωπαϊκή δύναμη που θα επιθυμούσε να παίζει έναν ευρύτερο ρόλο στο χώρο αυτό θα έπρεπε να πλησιάζει το βενετσιάνικο ή γενοβέζικο πρότυπο: να συνδυάζει δηλ. τη μεγάλη εμπορική παράδοση και το δυναμικό εμπορικό στόλο με την ετοιμοπόλεμη πολεμική μηχανή. Οι Ιππότες, αντίθετα από το πρότυπο αυτό, απαγορεύεται να ασχολούνται ως άτομα με το εμπόριο, το οποίο επιφυλάσσει μόνον για τον εαυτό του ως σώμα το Τάγμα¹⁰⁴. Αντίθετα, επίσης, από το ίδιο πρότυπο, οι Ιωαννίτες διαθέτουν κυρίως μία παράδοση, την πολεμική, και, μάλιστα, στο

99. A. Luttrell, «The Hospitallers at Rhodes...», σ. 278, 294, 301.

100. Ζ. Τσιρπανλής, «Φιλικές σχέσεις...», σ. 192-194, 197, 198· E. Rossi, *ό.π.*, σ. 319, 320, 323, 331-334.

101. C. Torr, *ό.π.*, σ. 16.

102. A. Luttrell, «The Hospitallers of Rhodes: Prospectives...», σ. 252, 253, 257, 259.

103. E. Rossi, *ό.π.*, σ. 319, 320, 323, 331, 332.

104. C. Torr, *ό.π.*, σ. 51.

λιγότερο πρόσφορο για μια νησιωτική δύναμη πεδίο, τη στεριά. Εξαρτημένοι, σ' ένα μεγάλο βαθμό, από τον Πάπα και τους φλωρεντίνους χρηματιστές για τα δάνεια και τη χρηματοδότηση των πολεμικών επιχειρήσεών τους¹⁰⁵, οι Ιππότες προσπαθούν να διαμορφώσουν τη φυσιογνωμία παρέμβασής τους σ' ένα χώρο του οποίου το κύριο χαρακτηριστικό παραμένει το υγρό στοιχείο και η ναυτιλιακή σημασία του.

Η σύνδεση των Ιπποτών με την ευρωπαϊκή μήτρα είναι, λοιπόν, πολλαπλή και η σχέση τους με την ευρύτερη όμορη περιοχή κυρίως πολεμική. Η πόλη της Ρόδου περιστοιχίζεται με τείχη θαυμαστά, ενώ δεκαεπτά κάστρα υπερασπίζουν την ύπαιθρό της και πολλά άλλα τα σημαντικότερα από τα νησιά και παράλια της περιοχής¹⁰⁶. στο ναυπηγείο της Ρόδου κτίζονται νέα καράβια και επισκευάζονται τα παλαιά¹⁰⁷, τα πλοία στις θάλασσες και οι βιγλάτορες στη στεριά αγρυπνούν για την αντιμετώπιση της ερχόμενης επίθεσης¹⁰⁸.

Το λιμάνι και η πόλη της Ρόδου δεν περιορίζονται, ωστόσο, στο ρόλο του εφαλτηρίου για τις πολεμικές επιχειρήσεις των Ιπποτών. Η επίκαιρη θέση τους στο χώρο της Α. Μεσογείου, η ασφάλειά τους και η κατοχή τους από μια ευρωπαϊκή δύναμη προσελκύουν εδώ κατά εκατοντάδες τα ευρωπαϊκά εμπορικά πλοία με κυριότερα ανάμεσά τους εκείνα της Γένοβας και της Αραγωνίας, της Προβηγκίας και της Καταλωνίας¹⁰⁹. Τα βενετσιάνικα πλοία επίσης δεν απουσιάζουν, οι συχνά, όμως, ψυχρές σχέσεις του Πάπα με τη Γαληνοτάτη και η ισχυρή θέση των Γενοβέζων και Φλωρεντίνων ανταγωνιστών τους στη Ρόδο αποθαρρύνουν τους Βενετούς από την έντονη εμπορική δραστηριοποίησή τους στο νησί¹¹⁰ και τους τοποθετούν, συχνά, σε θέση παρατηρητή κατά τις πολεμικές περιπέτειες των Ιωαννιτών¹¹¹. Οι Γενοβέζοι, αντίθετα, και οι Φλωρεντίνοι — που, ο καθένας με άλλον τρόπο έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην εγκατάσταση των Ιπποτών στην περιοχή¹¹²— βρίσκονται σε θέση ισχύος και παίζουν ιδιαίτερο ρόλο στη ζωή της περιοχής.

105. A. Luttrell, «Interessi fiorentini nell'economia e nella politica dei Cavalieri Ospedalieri di Rodi nel Trecento», στο βιβλίο του ίδιου, *The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece and the West, 1291-1440*, London 1978.

106. C. Torr, ό.π., σ. 43· T. S. R. Boase, «The Arts in Frankish Greece and Rhodes», *A History of the Crusades*, ό.π., τ. 4, σ. 240, 243.

107. E. Rossi, ό.π., σ. 318.

108. Η. Κόλλιας, «Τα Δωδεκάνησα (1204-1522)», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. 9, σ. 294.

109. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Age*, Amsterdam 1959, τ. 1, σ. 40, 86, 100, 138, 231, 232, 301, 544, 545.

110. A. Luttrell, *Venice and the Knights...*, σ. 195-201.

111. E. Rossi, ό.π., σ. 335.

112. N. Jorga, ό.π., σ. 85.

Η παρουσία των ευρωπαϊών αυτών εμπόρων, κεφαλαιούχων και επιχειρηματιών έρχεται να συνδυασθεί και να πλαισιώσει την οικονομική δραστηριότητα που το ίδιο το Τάγμα αναπτύσσει με βάση τις αγροτικές και βιοτεχνικές του επιχειρήσεις· η ζάχαρη από τα κτήματα του Τάγματος στη Ρόδο και στην Κύπρο, το σαπούνι από τις σαπωνοποιίες του Τάγματος στη Ρόδο όπως και τα προϊόντα της ροδιακής δαντελογίας και υφαντικής εξάγονται, μέσω των εξαγωγικών επιχειρήσεων του Τάγματος και των ευρωπαϊών εμπόρων¹¹³, στη Δύση, σε φραγκοκρατούμενες περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου και στην Αίγυπτο, όπου το Τάγμα διατηρεί πρόξενο¹¹⁴. Παράλληλα με τις επιχειρήσεις αυτές το Τάγμα επιδίδεται και στο επικερδές εμπόριο των δούλων για το οποίο βρίσκεται σε θέση προνομιακή μια και στη δουλεμπορική αγορά της Ρόδου μπορεί να διοχετεύσει τόσο τους δεκάδες δούλους που τα πλοία του συνελάμβαναν κατά τις επιθέσεις τους εναντίον των τουρκικών ναυτικών στόχων, όσο και το 1/10 της λείας των υπολοίπων ροδίων πειρατών, το οποίο οι τελευταίοι υποχρεώνονταν να παραδώσουν εν είδει φόρου στο Τάγμα¹¹⁵.

Η ισχυρή δυτικοευρωπαϊκή εμπορική και χρηματιστική παροικία, ενισχυμένη από τα προνόμια που της παραχωρούνται από το Τάγμα¹¹⁶, αναπτύσσει τη δραστηριότητά της μέσα στα ασφαλή τείχη της Ρόδου. Οι προβηγκιανοί, καταλανοί, ναρμπονέζοι, γενοβέζοι, φλωρεντίνοι επιχειρηματίες και ναυτικοί που κατοικούν στη συνοικία Burgum συμβάλλουν στον ευρωπαϊκό χαρακτήρα της πόλης¹¹⁷, παρασύρουν το νησί σε ένα ζωντανό οικονομικό ρυθμό και το συνδέουν οικονομικά με τους κόμβους εμπορίου της Δύσης, αλλά, και — στο βαθμό που οι συνθήκες το επιτρέπουν — και της Ανατολής¹¹⁸. Κοντά σ' αυτούς κινούνται και οι ντόπιοι έμποροι, που κερδίζουν μια θέση στη ροδίτικη, ιπποτική ή όχι, κοινωνία¹¹⁹. Εκτελώντας σημαντικό τμήμα των εμπορικών επαφών με τη γειτονική Μ. Ασία, αλλά και τη Συρία¹²⁰ οι ροδίτες έμποροι συμ-

113. C. Torr, *ό.π.*, σ. 48, 51· A. Luttrell, «The Hospitallers at Rhodes...», σ. 292.

114. E. Rossi, *ό.π.*, σ. 334.

115. C. Torr, *ό.π.*, σ. 56· A. Luttrell, «The Knights Hospitallers...», σ. 140.

116. C. Torr, *ό.π.*, σ. 49, 50· A. Luttrell, *Venice and the Knights...*, σ. 201.

117. A. Luttrell, «The Hospitallers at Rhodes...», σ. 286, 291, 311· X. I. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 335.

118. E. Zachariadou, *Trade and Crusade: Venetian Crete and the emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)*, Venice 1983, σ. 126-132, 159. A. Luttrell, *Venice and the Knights...*, σ. 200.

119. A. Luttrell, «The Hospitallers at Rhodes...», σ. 292, 311· N. Jorga, *ό.π.*, σ. 110, 187· C. Torr, *ό.π.*, σ. 12· X. I. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 334, 336, 337· Ζ. Τσιρπανλής, «Από την κοινωνική και πνευματική κίνηση στην ιπποτοκρατούμενη Ρόδο, Α' (14ος αι.)», *Τέχνη* (Ρόδου), τευχ. 3 (Ιούλιος-Σεπτ. 1970) 19-22· E. Brockman, *ό.π.*, σ. 36.

120. N. Jorga, *ό.π.*, σ. 110.

βάλλουν στη σύνδεση της δωδεκανησιακής οικονομίας με τις γειτονικές ακτές της ασιατικής ηπείρου προς τις οποίες κινούνται, σε καιρούς ειρήνης, και τα λιγοστά εμπορικά πλοία του Τάγματος¹²¹. Η επαφή των ροδίων εμπόρων με τις επιχειρηματικές μεθόδους των ευρωπαϊών συναδέλφων τους οπωσδήποτε συνέβαλε στο να καταστεί το στρώμα αυτό της δωδεκανησιακής κοινωνίας — το ίδιο όπως και το στρώμα των οικοδόμων¹²²— μία από τις ομάδες εκείνες¹²³ του ντόπιου πληθυσμού που κέρδισαν σε πείρα και γνώση από τη μακροχρόνια ιπποτική κατοχή.

Με το ειδικό βάρος που το εμπόριο, η οικονομική άνεση και η επαφή με την εξουσία τούς προσδίδει, οι πλέον ισχυροί από τους έλληνες αυτούς ροδίτες εμπόρους βρίσκουν διόδο προσπέλασης στην κατοχή γης και φεούδων¹²⁴. Όχι, όμως, και στο ίδιο το Τάγμα. Η απαραίτητη προϋπόθεση ευγενικής καταγωγής από γονείς καθολικού θρησκευόμενου με αποδεδειγμένο νήμα ευγενείας για τουλάχιστον τέσσερις γενεές που ίσχυε προκειμένου να γίνει κανείς δεκτός σ' αυτό¹²⁵ εξασφάλιζε τον αποκλειστικά ευρωπαϊκό χαρακτήρα του Τάγματος αποκλείοντας σταθερά και συνειδητά τους εντοπίους¹²⁶ από τη συμμετοχή τους στο κυρίαρχο σώμα της κοινωνίας τους. Η προνομιακή εξαιρέση των νησιωτών από τη στρατολόγηση στο σώμα των Γενιτσάρων¹²⁷ λειτούργησε, κατά τον ίδιο τρόπο, αποτρεπτικά για την ένταξη κάποιων από αυτούς στον κορμό του διοικητικού και στρατιωτικού δυναμικού της Αυτοκρατορίας, ο οποίος επανδρωνόταν την εποχή αυτή σχεδόν αποκλειστικά από τα μέλη του περίφημου αυτού οθωμανικού σώματος¹²⁸.

Το κοσμοπολίτικο περιβάλλον και οι εμπορικοί προσανατολισμοί της Ρόδου, αλλά και της ευρύτερης περιοχής, έμελλε να μεταβληθούν σημαντικά στις συνθήκες της οθωμανικής κυριαρχίας. Με την κατάκτηση, Ιππότες και δυτικοευρωπαίοι εγκαταλείπουν το νησί¹²⁹ και μαζί μ' αυτό τον κεντρικό οικονομικό και πολιτικό τους ρόλο στα πράγματα του ΝΑ Αιγαίου. Η Ρόδος

121. A. Luttrell, «The Hospitallers at Rhodes...», σ. 292.

122. Βλ. υπ. 136.

123. Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Ν. Δρανδάκη, λήμμα: «Δωδεκάνησα», τ. 9, σ. 602. Βλ. και Θ. Γ. Παπαμανώλης, *Ρόδος*, Αθήνα 1951, τ. 1, σ. 144.

124. A. Luttrell, «The Hospitallers at Rhodes...», σ. 311.

125. E. Brockman, *ό.π.*, σ. 23.

126. C. Torr, *ό.π.*, σ. 60· Τρ. Ευαγγελίδης, «Εκκλησία Ρόδου», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπονδών* 6 (1929) 159.

127. X. I. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 321.

128. H. Inalcik, *The Ottoman Empire...*, σ. 78 κεξ.· St. Shaw, «The Ottoman View of the Balkans», *The Balkans in Transition*, Ch. & B. Jelavich eds., Archon Books, 1974, σ. 56-80.

129. X. I. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 324.

και τα Δωδεκάνησα αποκόβονται από τον ομφάλιο λώρο που τα συνέδεε με τη Δύση και εντάσσονται στον κορμό μιας αυτοκρατορίας που, παρότι εκτείνεται σε τρεις ηπείρους, παραμένει βαθιά ανατολική και ασιατική. Μέσα σ' αυτήν την αυτοκρατορία η οικονομία της περιοχής βρίσκει το νήμα της σταθερής και απρόσκοπτης σύνδεσής της με την εύφορη Μ. Ασία, με τα λιμάνια της Αιγύπτου και της Συρίας, με την κοσμοπολίτικη Σμύρνη και την πολυάνθρωπη Κωνσταντινούπολη. Με τη συνεπικουρία των γεωργικών ειδών της γειτονικής Μ. Ασίας η εσωτερική αγορά αναπτύσσεται μεταβάλλοντας τον προσανατολισμό του μεγαλύτερου τμήματος του δωδεκανησιακού εμπορίου προς την τεράστια ενδοοθωμανική αγορά. Τα προϊόντα που εξάγονται δεν είναι, πια, η ζάχαρη και το σαπούνι που, επί Ιπποτών η Ευρώπη απορροφά¹³⁰, αλλά η ξυλεία και οι χυμοί φρούτων που ζητά η Αίγυπτος, τα φρούτα, οι χυμοί και τα κρασιά που ζητά η Κωνσταντινούπολη, το κερί, το μέλι, τα σφουγγάρια, τα αμύγδαλα και τα βελανίδια που απορροφά η Σμύρνη¹³¹. Με εξαίρεση το σάρι¹³², τα αγροτικά δωδεκανησιακά προϊόντα μπορούν, μέσα στις συνθήκες της Pax ottomanica, να διοχετευθούν στην αγορά, αποδεσμεύοντας στο εμπόριο είδη όπως το κρασί, το λάδι, τα παστά, το νίτρο και τα άλογα τα οποία επί Ιπποτών δεσμεύονταν από περιορισμούς εμπορίας και εξαγωγής¹³³.

Οι νέοι εμπορικοί ορίζοντες και πραγματικότητες διαφοροποιούν, ενισχύουν ή αποδυναμώνουν πλευρές των παραγωγικών δραστηριοτήτων που επί Ιπποτών αναπτύσσονταν. Αντίθετα από τη σαπωνοποιία που συνεχίσθηκε να ασκείται και επί Οθωμανών¹³⁴, η καλλιέργεια της ζάχαρης, που ήκμασε επί Ιπποτών ως κρατική παραγωγική δραστηριότητα, διακόπτεται — όπως φαίνεται από τη σιωπή των πηγών — με την αποχώρηση των τελευταίων. Στον τομέα των κρατικών τοπικών επενδύσεων οι Οθωμανοί θα επικεντρώσουν την προσοχή τους στον κλάδο της κατασκευής ενδυμάτων: την εκμετάλλευση των δύο κρατικών εργαστηρίων κατασκευής ενδυμάτων της Ρόδου αναθέτει ο Σουλεϊμάν σε εκμισθωτές, συνήθως Εβραίους, ιδιώτες, ακριβώς όπως και οι Ιππότες αναθέτουν την εκμετάλλευση των σαπουνοποιείων τους σε ιδιώτες, οι οποίοι καταβάλλουν στο Τάγμα μίσθωμα ανάλογα με τις «καζανιές» παραγωγής τους¹³⁵.

Η συνέχιση της παραγωγής μεταξιού και βαμβακιού¹³⁶ εξασφαλίζει και

130. A. Luttrell, «The Hospitallers at Rhodes...», σ. 292.

131. M. Efthymiou-Hadzilacou, *ό.π.*, σ. 191 κεξ.

132. Στο ίδιο, σ. 254.

133. C. Torr, *ό.π.*, σ. 50, 57.

134. Στο ίδιο, σ. 48. X. I. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 504.

135. C. Torr, *ό.π.*, σ. 48· A. Galante, *Histoire des Juifs de Rhodes, Chio, Cos etc.*, Istanbul 1935, σ. 56.

136. M. Ευθυμίου-Χατζηλάκου, *ό.π.*, σ. 320.

τη συνέχιση των ακμαζόντων επί Ιπποτών κλάδων υφαντουργικής βιοτεχνίας και οικοτεχνίας: τα περίφημα έργα κεντητικής και δαντελλοποιίας της ιπποτικής Ρόδου εξακολουθούν και επί Οθωμανών να παράγονται το ίδιο θαυμαστά από τα χέρια των γυναικών της Ρόδου και της Λίνδου¹³⁷, ενώ η βιοτεχνία υφασμάτων και ετοιμάτων ενδυμάτων, που, επί Ιπποτών, πραγματοποιούσε εξαγωγές προς την Κύπρο¹³⁸, γνωρίζει επί Οθωμανών ανάπτυξη, λόγω των δυνατοτήτων εξαγωγής στη Μ. Ασία¹³⁹. Η σανδαλοποιία και η βυρσοδεψία της Ρόδου¹⁴⁰, η κεραμουργία της Λίνδου, του Αρχάγγελου και της Πάτμου¹⁴¹, η παραγωγή ροδόσταμου στη Ρόδο¹⁴², η εξόρυξη θείου στη Νίσυρο¹⁴³, η γυψωρυχία στην Κάσο¹⁴⁴, η σπογγαλιεία και η συναφής υποβρύχια ναυπηγοεπισκευαστική δραστηριότητα των Συμιακών και άλλων νησιωτών¹⁴⁵, η καλτσοποιία της Πάτμου με τη συνεχιζόμενη εξαγωγή προς την Ιταλία, αλλά και τη Σμύρνη¹⁴⁶, η βαρελοποιία της Κω που εξυπηρετεί τις έντονες ανάγκες μεταφοράς των εξαγομένων προς τα μεγάλα κέντρα της Αυτοκρατορίας χυμών φρούτων¹⁴⁷—είναι ορισμένες από τις παραγωγικές δραστηριότητες που χαρακτηρίζουν τη νέα οικονομική περίοδο που η οθωμανική κατάκτηση ανοίγει για τα νησιά του ΝΑ Αιγαίου¹⁴⁸.

137. P. Belon du Mans, *Les observations de plusieurs singularités et choses memorables trouvées en Grèce...*, A Paris 1555, σ. 88· Ε. Μπιλιότι & Αββά Κοτρέ, *ό.π.*, τ. 2, σ. 224, 225.

138. C. Torr, *ό.π.*, σ. 48.

139. A. Galante, *ό.π.*, σ. 57· Μ. Efthymiou-Hadzilacou, *ό.π.*, σ. 238.

140. Ε. Μπιλιότι & Αββάς Κοτρέ, *ό.π.*, τ. 2, σ. 282· Χ. Ι. Παπαχριστοδούλου, «Ειδήσεις για τη Ρόδο στο ΙΖ' αιώνα από ένα χειρόγραφο ευχολόγιο του Βρετανικού Μουσείου», *Δωδεκανησιακόν Αρχείον* 6 (1976) 15.

141. Ε. Μπιλιότι & Αββάς Κοτρέ, σ. 209, 211, 212· V. Guerin, *Description de l'île de Parnos et de l'île de Samos*, Paris 1856, σ. 9.

142. Έργο κυρίως των Οθωμανίδων του νησιού, βλ. Le colonel Rottiers, *Description des monuments de Rhodes*, Bruxelles 1830, σ. 27.

143. Γ. Παπαδόπουλος, *Γενική γεωγραφία και ιστορική περιγραφή αρχαία και νεώτερα της νήσου Νισύρου*, Εν Νισύρω 1909, σ. 33, 34.

144. Μ. Μαλλιαράκης, *Επίτομος περιγραφή της νήσου Κάσου*, Εν Αλεξανδρεία 1894, σ. 25, 32.

145. E. Kolodny, *La population des îles de la Grèce. Essai de géographie insulaire en méditerranée orientale*, Aix-en-Provence 1974, τ. 1, σ. 311· Μ. Efthymiou-Hadzilacou, *ό.π.*, σ. 178.

146. W. Turner, *ό.π.*, τ. 3, σ. 101. Ι. Ραγκαβής, *Τα ελληνικά, ήτοι περιγραφή ιστορική, αρχαιολογική και στατιστική της Αρχαίας και Νέας Ελλάδος*, Εν Αθήναις 1853-1854, τ. 3, σ. 382· R. Pococke, *A description of the East and some other countries*, London MDCCXLIII-MDCCXLV, τ. 2, σ. 32.

147. Μ. Efthymiou-Hadzilacou, *ό.π.*, σ. 216.

148. Τις ευνοϊκές συνθήκες για την ανάπτυξη της δωδεκανησιακής οικονομίας μέσα στα πλαίσια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας επισημαίνουν μελετητές όπως οι Θ. Παπα-

Νέα στρώματα τεχνιτών δημιουργούνται σε αντιστάθμισμα των απωλειών του οικοδομικού κλάδου της Ρόδου, που, μη έχοντας, πια, επαύλεις, κάστρα και προμαχώνες να κτίσει¹⁴⁹, αρκείται στην καθημερινή οικοδομική δραστηριότητα και σε κάποια ευκαιριακή συμβολή στα μεγάλα οικοδομικά έργα των Οθωμανών στην Κωνσταντινούπολη¹⁵⁰. Κοντά σ' αυτούς έρχεται να προστεθεί το όλο και αυξανόμενο δυναμικό εργατών και τεχνιτών που η σημαντική ανάπτυξη της ναυπηγικής στην περιοχή θα δημιουργήσει: αντίθετα από την εποχή των Ιπποτών, η ναυπηγική δραστηριότητα δε θα περιορισθεί σε λίγες κατασκευές και πολλές επισκευές στο λιμάνι της Ρόδου¹⁵¹. Στη Ρόδο, στην Κω και στην Αλικαρνασσό θα λειτουργήσουν κρατικά ναυπηγεία και θα πραγματοποιηθούν ναυπηγήσεις πολεμικών αλλά και εμπορικών πλοίων¹⁵², ενώ οι δραστήριοι ταρσανάδες των νησιών θα αναδείξουν τη Σύμη και την Πάτμο, την Κάσο και το Καστελλόριζο, τη Λέρο και τη Ρόδο σε ναυτιλιακές δυνάμεις της περιοχής του Αιγαίου¹⁵³. Και, φυσικά, τα μεγάλα κεντρικά ναυπηγεία της Αυτοκρατορίας, που ελκύνουν τεχνίτες ακόμη και από τα ναυπηγεία της βενετοκρατούμενης Κρήτης¹⁵⁴, προσφέρουν πάντα για τους ναυπηγούς της Αυτοκρατορίας έναν χώρο άσκησης της περιζήτητης τέχνης τους.

Το ελληνικό ναυτικό στοιχείο — που επί Ιπποτών θα βρει λίγες ευκαιρίες να αναπτυχθεί¹⁵⁵— μπορεί πια, χάρις στις δυνατότητες της ευρείας, κοντινής, οικείας και ομοιόμορφης αγοράς που η ένταξη στον κορμό της Οθωμανικής

μανώλης, ό.π., τ. 1, σ. 144 και ο Μ. Λογοθέτης, *Οι πρωτοπόροι του δωδεκανησιακού εμπορίου*, Αθήνα 1968, σ. 10.

149. Για τη συμβολή των ροδιών τεχνιτών στα μεγάλα οικοδομικά έργα των Ιπποτών βλ. N. Jorga, ό.π., σ. 109. Οι Οθωμανοί, αισθανόμενοι ασφαλείς, παραμελούν ακόμα και τη συντήρηση των κάστρων των Ιπποτών, βλ. B. Randolph, *The present state of the islands in the Archipelago...*, Oxford 1687, σ. 27.

150. X. I. Παπαχριστοδούλου, ό.π., σ. 27, 337, 338, 504, 509, 513, 524, 526. N. Goyunc, «The procurement of labor and materials in the Ottoman Empire (16th and 18th centuries)», *Actes du Colloque de Strasbourg: «Economie et sociétés dans l'Empire Ottoman (fin du XVIIIe-début du XXe siècle)»*, Paris 1983, σ. 328.

151. A. Gabriel, *La cité de Rhodes*, Paris 1921/1923, τ. 1, σ. 10, 41. C. Torr, ό.π., σ. 56. A. Luttrell, «Venice and the Knights...», σ. 199. E. Rossi, ό.π., σ. 318.

152. M. Efthymiou-Hadzilacou, ό.π., σ. 147 κεξ. W. Eton, *A survey of the Turkish Empire...*, London 1798, σ. 83. Eliyahu Ashtor, «New data for the History of Levantine Jewries in the Fifteenth Century», στο βιβλίο του ίδιου, *The Jews and the Mediterranean Economy, 10th-15th centuries*, London 1983. II. Παπαβασιλείου, «Ναυπηγεία της Καρπάθου», εφ. *Δωδεκανησιακή Ανγή*, φ. 343-348 (Φεβρ.-Μάιος 1936).

153. M. Efthymiou-Hadzilacou, ό.π., σ. 282-304.

154. Σ. Σπανιάκης, *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. 4, «Relazione di Fr. Basilicata», σ. 247.

155. E. Μπιλιότι & Αββάς Κοτρέ, ό.π., τ. 2, σ. 214. Le Colonel Rottiers, ό.π., σ. 22.

Αυτοκρατορίας του προσφέρει — να αναπτύξει τις πολύπλευρες δυνατότητές του σε ρόλο δυναμικό και πρωτεύοντα. Το νέο γεωγραφικό πλαίσιο δράσης καθιστά τη ναυτιλιακή δραστηριότητα προσπάθεια προσιτή που δεν εγγίζει τα όρια της παράτολμης περιπέτειας. Το ζητούμενο δεν είναι, πια, η επαφή με τη μακρινή Δύση, το ταξίδι της Ιταλίας και της Προβηγκίας· είναι το ημερήσιο ταξίδι στην Αλικαρνασσό και την Αττάλεια, το εβδομαδιαίο στη Σμύρνη, την Κωνσταντινούπολη και την Αλεξάνδρεια, σε περιοχές, όπου η ελληνική παρουσία και γλώσσα συνεπικουρούν στις συναλλαγές, μέσα από μια θάλασσα σχετικά ασφαλή την οποία, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 17ου αι., αστυνομεύει ικανοποιητικά ο οθωμανικός στόλος¹⁵⁶. Είναι, τέλος, η ίδια η οθωμανική διοίκηση που ξέρει να χρησιμοποιεί προς όφελός της το πιο έμπειρο από το εντόπιο ναυτικό δυναμικό, όπως τους Συμιακούς — παλιούς γνώριμους των θαλασσών και επί Ιπποτών — που διεκπεραιώνουν με τα ταχύτατα πλοιάριά τους τις ταχυδρομικές ανάγκες της¹⁵⁷.

Οι νέες αυτές δυνατότητες ενδοοθωμανικής εμπορικής δράσης και ναυσιπλοΐας ενισχύουν τις παραδοσιακές ναυτικές γνώσεις των Δωδεκανησίων και δημιουργούν ένα πολυάριθμο σώμα έμπειρων ναυτικών¹⁵⁸ που είναι σε θέση να αποτολήσει με νέους όρους και συνθήκες το ταξίδι της Ιταλίας· τους Πάτμιους ναυτικούς — που και παλαιότερα, χάρις στα προνόμια που εξασφάλιζαν λόγω του μεγάλου μοναστηριού του Αγίου Ιωάννη, πραγματοποιούσαν το ταξίδι αυτό¹⁵⁹ — θα ακολουθήσουν το 17ο αι. οι Καστελλοριζιοί, αλλά και οι Ρόδιοι συνάδελφοί τους¹⁶⁰. Και όλοι μαζί πλημμυρίζουν το λιμάνι της Αλεξάνδρειας καλύπτοντας με τα πλοία τους το μεγαλύτερο μέρος της κίνησης του μεγάλου αυτού μεσογειακού λιμανιού¹⁶¹.

Οι θάλασσες και τα παράλια που ανοίχθηκαν στους νησιώτες με τη νέα πραγματικότητα της οθωμανικής κατάληψης καθώς και η ευνοϊκή φορολογική θέση των Ροδίων και των Κών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία μέχρι

156. Γ. Λεονταρίτης, *ό.π.*, σ. 16, 27.

157. Μ. Γρηγορόπουλος, *Η νήσος Σύμη*, Εν Αθήναις 1875, σ. 22· Σ. Ι. Βουτυράς, *Λεξικόν Ιστορίας και Γεωγραφίας*, Εν Κωνσταντινουπόλει 1889, τ. 7, σ. 1007· L. Lacroix, *Pes de la Grèce*, F. Didot, Paris, MDCCCLXXXI, σ. 194.

158. Μ. Efthymiou-Hadzilacou, *ό.π.*, σ. 282-304.

159. Ε. Α. Ζαχαριάδου, «Συμβολή στην Ιστορία του ΝΑ Αιγαίου (με αφορμή τα πατμιακά φερμάνια των ετών 1454-1522)», *Σύμμεικτα* 1 (1966) 197, 198, 201, 226-230· J. Georgirenes, *ό.π.*, σ. 80· Α. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, τ. 2, σ. 488, 498.

160. Γ. Λεονταρίτης, *ό.π.*, σ. 28· Ε. Kolodny, *ό.π.*, τ. 1, σ. 184· C. Le Brun, *Voyage au Levant...*, A Paris 1714, σ. 176· R. Matton, *Rhodes*, Collection de l'Institut Français d'Athènes, 1949, σ. 83· *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. 10, σ. 166.

161. Α. Raymond, *Artisans et commercants au Caire au XVIIIème siècle*, Damas 1973, τ. 1, σ. 168· Μ. Efthymiou-Hadzilacou, *ό.π.*, σ. 193-206.

τα μέσα του 17ου αιώνα¹⁶², αποθαρρύνουν τη δράση των ευρωπαϊών εμπόρων στην παλιά τους βάση. Παρότι από πλευράς διοίκησης τους παρέχεται — όπως σε ολόκληρη την Αυτοκρατορία — προστασία και ελευθερία δράσης¹⁶³, οι λιγιστοί Βενετοί και Γάλλοι έμποροι που, μετά την κατάκτηση, επιχειρούν να αναπτύξουν τη δράση τους στη Ρόδο, δύσκολα μπορούν να επιβληθούν καθώς τα ντόπια εμπορικά στοιχεία τους συναγωνίζονται, πια, με καλύτερους όρους μειώνοντας τα περιθώρια επιτυχίας τους στην αγορά¹⁶⁴. Δεν είναι, όμως, μόνον αυτό. Με τη μετάθεση των δρόμων της Ανατολής και το ζωντανό εμπόριο που αναπτύσσεται στο Αιγαίο, μια παλιά σημαντική θέση, η Σμύρνη, μετατρέπεται στο μεγάλο κέντρο εμπορίου της Μ. Ασίας συγκεντρώνοντας, αυτή, πια, τους ευρωπαίους εμπόρους, χρηματιστές και ναυτικούς εις βάρος παλαιότερων κέντρων όπως η Προύσσα, η Χίος και, φυσικά, η Ρόδος¹⁶⁵.

Το ΝΑ Αιγαίο δεν αποτελεί, πια, τόπο ιδιαίτερα ελκυστικό για τον δυτικοευρωπαϊκό έμπορο. Παραμένει, όμως, τόπος προσέγγισης των ιστιοφόρων πλοίων που, με αυξανόμενους ρυθμούς, κινούνται ανάμεσα στα μεγάλα λιμάνια της Α. Μεσογείου. Στη Ρόδο, στην Κω και στο Καστελλόριζο ελλιμενίζονται κάθε χρόνο εκατοντάδες πλοία, τόσο οθωμανικά όσο και ευρωπαϊκά, ενώ στα ναυπηγεία της Ρόδου και του Καστελλόριζου επισκευάζονται δεκάδες από αυτά¹⁶⁶. Η έντονη αυτή λιμενική και ναυπηγοεπισκευαστική δραστηριότητα της Ρόδου θα αποτελέσει και την αιτία διαμόρφωσης κατά το 18ο αι. μιας νέας — κατά πολύ μικρότερης σε όγκο και σημασία — παροικίας ευρωπαίων: οι λίγες δεκάδες γάλλων και, δευτερευόντως, ιταλών τεχνιτών που εγκαθίστανται στη συνοικία Νεοχώρι της ροδιακής πρωτεύουσας εργάζονται στο ναυπηγείο της πόλης ή εξυπηρετούν ως ράφτες, ωρολογοποιοί και ξενοδόχοι τους πολυάριθμους ευρωπαίους ναυτικούς που διέρχονται από

162. Α. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, τ. 2, σ. 38.

163. C. Le Brun: *ό.π.*, σ. 176. Οι πρώτες διομολογήσεις, εξάλλου, μεταξύ των ευρωπαϊκών δυνάμεων και της Οθ. Αυτοκρατορίας άρχισαν να υπογράφονται μία δεκαετία περίπου μετά την κατάκτηση της Ρόδου, βλ. Γ. Λεονταρίτης, *ό.π.*, σ. 10-14. Για τις επιταγές της μουσουλμανικής θρησκείας σχετικά με την προστασία των ξένων εμπόρων βλ. M. Gaudetroy-Denonbynes, *Muslim Institutions*, London, 1968, σ. 124.

164. P. Belon du Mans, *ό.π.*, σ. 87νο· Θ. Γ. Παπαμνώνης, *ό.π.*, τ. 1, σ. 139· M. Λογοθέτης, *ό.π.*, σ. 16, 17· M. Efthymiou-Hadzilacou, *ό.π.*, σ. 304 κεξ.

165. Α. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, τ. 2, σ. 489· E. Frangakis, «Izmir - an international port in the eastern Mediterranean in the 18th cent. (1695-1820)», *Actes du IIème Colloque International d'Histoire*, Centre des Recherches Néohelléniques, Athènes, 1985, τ. 1, σ. 109. Ελάχιστοι ευρωπαίοι έμποροι εγκαθίστανται ή επιχειρούν να εγκατασταθούν στα νησιά του ΝΑ Αιγαίου κατά τον 18ο, τουλάχιστον, αι., βλ. M. Efthymiou-Hadzilacou, *ό.π.*, σ. 64, 88, 185, 316.

166. M. Efthymiou-Hadzilacou, *ό.π.*, σ. 33-42, 175-181.

το λιμάνι¹⁶⁷. Κοντά σ' αυτούς, ολιγάριθμοι ραγουζαίοι έμποροι θα προσπαθήσουν τον ίδιο αιώνα να στήσουν μια επιχείρηση αλιείας και εκμετάλλευσης κοραλλιών, χωρίς, όμως, σημαντικά αποτελέσματα¹⁶⁸.

Το ρόλο των γενοβέζων και φλωρεντίνων εμπόρων της εποχής των Ιπποτών είναι σε θέση, μέσα στις συνθήκες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, να αναλάβει μια παλιά για την περιοχή ανθρώπινη ομάδα που οι Οθωμανοί φρόντισαν να ενισχύσουν αριθμητικά και να υποβοηθήσουν οικονομικά: πρόκειται για τους Εβραίους, που, με την εδώ μετακίνηση από το Σουλεϊμάν σεφαρδίτικου στοιχείου της Θεσσαλονίκης, της Σμύρνης, της Κωνσταντινούπολης και της Ιερουσαλήμ και την προνομιακή εγκατάστασή του στην τειχισμένη πόλη¹⁶⁹, μετατρέπονται σε δυναμικό στοιχείο της ζωής της Ρόδου, αλλά και ολόκληρου του ΝΑ Αιγαίου. Υπό τον νέο κατακτητή οι Εβραίοι μπορούν να αισθάνονται ασφαλείς· δεν πρόκειται να γνωρίσουν ούτε τον υποχρεωτικό εκχριστιανισμό, ούτε τις εκρήξεις αντισημιτισμού που χαρακτήριζαν τις ευρωπαϊκές κοινωνίες και, λιγότερο, τους Ιωαννίτες¹⁷⁰. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και στην περιοχή μας οι Εβραίοι ζουν σε ασφάλεια, κλίμα εμπιστοσύνης και ευνοϊκό φορολογικό καθεστώς¹⁷¹· για να εξασφαλίσει την πρόθυμη εγκατάσταση και δραστηριοποίησή τους στην περιοχή ο Σουλεϊμάν — όπως ακριβώς και οι Ιππότες στους εμπόρους του Montpellier και της Narbonne¹⁷²— τους παρέχει μακροχρόνια φορολογική ελάφρυνση¹⁷³ ανοίγοντάς τους το πεδίο της οικονομικής δράσης.

Η δράση τους δε θ' αργήσει να επαναδραστηριοποιήσει τομείς της τοπικής οικονομίας που ήχμαζαν και επί Ιπποτών: θα γίνουν σιδηρουργοί και οινοπαραγωγοί, υφαντές και σαράφηδες του ναυτιλιακού αυτού κέντρου¹⁷⁴. Σ' αυτούς ανατίθεται προνομιακά η εκμετάλλευση του θείου της Νισύρου¹⁷⁵ που, επί Ιπποτών, ήταν αντικείμενο εκμετάλλευσης του εκάστοτε τοπικού

167. Στο ίδιο, σ. 87-92.

168. Στο ίδιο, σ. 71, 97, 99.

169. A. Galante, *ό.π.*, σ. 13· J. W. Eggeling, *Rhodos, Naxos, Syros*, Wuppertal 1984, σ. 48.

170. A. Galante, *ό.π.*, σ. 7-12, 162· E. Ashtor, *ό.π.*, σ. 70. Για τον αντισημιτισμό των Σταυροφόρων και τις αγριότητες τους εις βάρος του εβραϊκού στοιχείου των πόλεων που κατελάμβαναν, βλ. J. Prawer, *ό.π.*, σ. 61, 71, 95.

171. Για την ανοχή των μουσουλμάνων σε σχέση με την συνύπαρξή τους με τους λαούς της Βίβλου βλ. A. Miquel, *L'Islam et sa civilisation, VIIe-XXe siècle*, A. Colin, Paris, 1968, σ. 221, 244· B. Lewis, *The Jews of Islam*, 1984, σ. 138, 139.

172. C. Torr, *ό.π.*, σ. 49, 50.

173. A. Galante, *ό.π.*, σ. 13.

174. J. W. Eggeling, *ό.π.*, σ. 48-49· A. Galante, *ό.π.*, σ. 22, 55, 56, 57, 58-63, 87.

175. A. Galante, *ό.π.*, σ. 177.

φεουδάρχη¹⁷⁶. αυτοί θα εισάγουν στην περιοχή τα ευρωπαϊκά υφάσματα που αγοράζουν στη Σμύρνη και μεταπωλούν στις γειτονικές ασιατικές αγορές¹⁷⁷, διατηρώντας, έτσι, έστω και υποτονικά σε σχέση με την εποχή των Ιπποτών, το ρόλο της Ρόδου ως κέντρου εμπορίου υφασμάτων¹⁷⁸. αυτοί θα συνδυασθούν, τέλος, με τους ομοθρήσκους τους του Λιβόρνο και της Αλεξάνδρειας συμβάλλοντας στο ευρύτερο άνοιγμα του εμπορίου της περιοχής σε Ανατολή και Δύση¹⁷⁹.

Κοντά στους Εβραίους και μέσα στο οχυρωμένο τμήμα της πόλης της Ρόδου και της Κω συγκεντρώνεται και το μεγαλύτερο μέρος του μουσουλμανικού δωδεκανησιακού στοιχείου που, όπως και το εβραϊκό και, παλαιότερα, το ιπποτικό¹⁸⁰, παρέμεινε σ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας στην περιοχή στοιχείο περισσότερο αστικό παρά αγροτικό¹⁸¹. Αντίθετα από την αποτυχημένη προσπάθεια προσέλκυσης δυτικοευρωπαϊκού στοιχείου για την ενίσχυση των γραμμών του Τάγματος στα Δωδεκάνησα¹⁸², η οθωμανική αντίστοιχη πρακτική παρουσιάζεται πιο επιτυχής στους στόχους της και στα αποτελέσματά της: ενώ οι Ιππότες με δυσκολία πετυχαίνουν τη διατήρηση του αριθμού τους σε 200-400 μάχιμους άνδρες¹⁸³, οι Οθωμανοί, εκτός από λίγες εκατοντάδες ανδρών στους οποίους αναθέτουν σε περιόδους κινδύνου τη φύλαξη των τειχών της Ρόδου¹⁸⁴, μεταφέρουν στα νησιά Ρόδο και Κω 1.200 μουσουλμανικές οικογένειες που εγκαθίστανται μέσα και γύρω από τις πρωτεύουσες πόλεις τους και δίνουν το στίγμα του νέου κυρίαρχου στην περιοχή¹⁸⁵. Ως διοικητικοί υπάλληλοι και ναυτικοί, έμποροι και αγρότες, τεχνίτες και πλοιοκτήτες¹⁸⁶ οι μουσουλμάνοι κάτοικοι, που χαρακτηρίζονται για τη γλυ-

176. Ζ. Τσιρπανλής, «Σελίδες...», σ. 37.

177. Μ. Efthymiou-Hadzilacou, *ό.π.*, σ. 307-310.

178. Α. Luttrell, «The Knights Hospitallers...», σ. 140.

179. Μ. Efthymiou-Hadzilacou, *ό.π.*, σ. 309.

180. C. Torr, *ό.π.*, σ. 53· Α. Luttrell, «The Knights Hospitallers...», σ. 140. Για το ανάλογο φαινόμενο στα σταυροφορικά κράτη της Ανατολής βλ. J. Praver, «Social classes in the Latin Kingdom: the Franks», *A History of the Crusades*, *ό.π.*, τ. 5, σ. 131, 132, 151.

181. E. Kolodny, *ό.π.*, τ. 1, σ. 252· Μ. Efthymiou-Hadzilacou, *ό.π.*, σ. 24-27.

182. Α. Luttrell, «Feudal Tenure...», σ. 760, 767, 769.

183. Του ίδιου, «The Knights Hospitallers...», σ. 139.

184. Μ. Ευθυμίου-Χατζηλάκου, *ό.π.*, σ. 325. Ο γάλλος πρόξενος Pothonier σε έκθεσή του για την κατάσταση της Ρόδου στα 1776 (Archives Nationales de France, σειρά Affaires étrangères, B¹ 953, 31.12.1776) αναφέρει ότι το κάστρο και η πόλη δεν διαθέτουν σταθερή φρουρά, που δημιουργείται, όταν χρειαστεί, από άνδρες της γειτονικής Μ. Ασίας.

185. Ö. L. Barkan, *ό.π.*, σ. 63.

186. Ε. Μπιλιότι & Αββάζ Κοτρέ, *ό.π.*, τ. 2, σ. 285· Μ. Efthymiou-Hadzilacou, *ό.π.*, σ. 311-314.

κύττρά τους¹⁸⁷, θα παίζουν το δικό τους ρόλο στην οικονομία και τη ζωή της περιοχής επεκτείνοντας τη δραστηριότητά τους και πέρα από τα όρια της εγκατάστασής τους που περιορίζεται, εκτός από τη Ρόδο και την Κω, σε πολύ μικρότερη κλίμακα, και στο Καστελλόριζο¹⁸⁸.

Τα ιεροδιδασκαλεία και οι δημόσιες βιβλιοθήκες, με τα οποία οι μουσουλμάνοι δωρητές, σουλτάνοι ή όχι, προικίζουν το μουσουλμανικό στοιχείο της Ρόδου, αποτελούν και την απαρχή της πρώτης οργανωμένης εκπαιδευτικής προσπάθειας στην περιοχή, αντίστοιχη της οποίας δεν έχει να επιδείξει, τουλάχιστον επί δωδεκανησιακού εδάφους¹⁸⁹, το Τάγμα των Ιωαννιτών¹⁹⁰. Οι εκπαιδευτικές πρωτοβουλίες του αναπτυσσόμενου ελληνικού στοιχείου από το 17ο αι. και μετά, με την ίδρυση της σχολής της Πάτμου και άλλων δευτερευόντων σχολείων¹⁹¹, θα θέσουν τις βάσεις μιας αργής αλλά σταθερής πορείας της οργανωμένης εκπαίδευσης του κυρίαρχου αριθμητικά ελληνικού στοιχείου.

Η ανάπτυξη της παιδείας του ελληνικού στοιχείου δεν είναι άσχετη με τα προνόμια και τις ελευθερίες που αυτό απελάμβανε τόσο σε επίπεδο διοικητικό, όσο και σε επίπεδο εκκλησιαστικό, μέσω των προνομίων της Ορθόδοξης Εκκλησίας κεντρικά¹⁹² και της Δωδεκανησιακής Εκκλησίας ειδικά. Ο σεβασμός της ορθόδοξης Δωδεκανησιακής Εκκλησίας, των παραδόσεών της και της περιουσίας της — που ο Σουλεϊμάν κατά την κατάκτηση υποσχέθηκε και, σε γενικές γραμμές, ο ίδιος και η οθωμανική διοίκηση στους αιώνες που ακολούθησαν τήρησαν¹⁹³ — ήρθε να δράσει ενισχυτικά στο ορθόδοξο νησιωτικό ελληνικό στοιχείο, που, αν και επί Ιπποτών δεν είχε γνωρίσει θρησκευτικές ταπεινώσεις¹⁹⁴ αντίστοιχες με αυτές των ομοθρώσκων του στις βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές¹⁹⁵, είχε κατά καιρούς έλθει αντιμέτωπο με τη μισαλλοδοξία της καθολικής εκκλησίας¹⁹⁶. Δραστήριοι και ικανοί οι Έλ-

187. C. E. Savary, *Lettres sur la Grèce*, A Paris MDCCLXXVIII, σ. 92· Ε. Μπιλιότι & Αββάς Κοτρέ, *ό.π.*, τ. 2, σ. 285.

188. Μ. Efthymiou-Hadzilacou, *ό.π.*, σ. 27.

189. Μόνον στο Παρίσι ίδρυσαν οι Ιωαννίτες Σχολή για την εκπαίδευση στελεχών, βλ. A. Luttrell, «The Hospitallers at Rhodes...», σ. 292.

190. Τρ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, Εν Αθήναις 1936, τ. 2, σ. 109.

191. Στο ίδιο, σ. 102-120· Α. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, τ. 4, σ. 330· E. Kolodny, τ. 1, σ. 313· X. I. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 404, 406, 488, 492.

192. Ν. Πανταζόπουλος, «Εκκλησία και Δίκαιον εις την Χερσόνησον του Αίμου επί Τουρκοκρατίας», *Επιστημονική Επετηρίς Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών* 8 (1960-63) 696 κεξ.

193. X. I. Παπαχριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 321, 406, 482.

194. Ν. Jorga, *ό.π.*, σ. 108.

195. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τ. 10, σ. 206-207.

196. Τρ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 152-160.

ληγες του ΝΑ Αιγαίου είναι σε θέση, αξιοποιώντας κάθε θετικό στοιχείο της νέας κατάστασης, να αναπτύξουν τις δραστηριότητές τους και να στερεώσουν τη φυσιογνωμία τους, έτσι ώστε να αναδειχθούν κυρίαρχοι στον ευρύτερο γεωγραφικό τους χώρο.

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 1990